

П. П. Неустров

Абый оройуонун бытыргыта уонна билингитэ

4-11 кылаастарга историяны үөрэтиигэ
методической көмөлөр

П.П. Неустроев

ИСТОРИЯ

Абый оройуонун

былыргыта уонна билингитэ

(4-11 кылаастарга)

*Абый оройуонун историятын үөрэтиигэ орто оскуола
программата уонна методической көмөлөр*

Абый улууһа, 2013 с.

УДК 373.5.035.6 (571.56-37)

ББК 74.202.5

Н38

Неустроев Петр Петрович

Н38

История. Абый оройуонун былыргыта уонна билингитэ (4-11 кылаастрга) Абый оройуонун историятын үөрэтиигэ орто оскуола программата уонна методической көмөлөр/П.П. Неустроев. - Белай Гора: [и.с.] 2013 (Улуус. ред.). - 52 с.

Абый улууһун оскуолаларын историяба учууталларыгар, улуус историятын дириңгэтэн билиэхтэрин баҕалаахтарга көмө матырыйаал. Матырыйаалы туһанан, төрөөбүт улуускут историятын үчүгэйдик билэн, үлэбитигэр, олоххутугар туһанааххыт.

Кинигэ 1993 с. бэчээттэнэн тахсыбыта.

Ахсынньы 14 күнүгэр 1994 с. программа эбиллэн, иккистээн таһаарыллыбыта.

2013 с. үһүстээн бэчээттэнэр.

ББК 74.202.5

© Неустроев П.П., 2013

© Оформление. АУ РС(Я) “РГ “Хотугу кыым”, 2013

*Дорообо, Индигир эбэжкэм!
Дорообо, аар тайџам барахсан.
Бу миигин аџалла ыраахтан
Ааспатах ыгырар ахтылџан!*

И.Чирков.

«Индигирим, дорообо!» хоџоонуттан.

Неустроев Петр Петрович 1942 сыллаахха Абый оройуонугар Дружина бџхүөлэгэр төрөөбүтэ. 1967 сыллаахха Саха государственнай университетын исторической отделениетын үөрэнэн бүтэрбитэ.

Өр сылларга оскуолаџа, комсомольскай, партинай, советскай үлэџэ үлэлээбитэ. Улуус сэбиэтин депутатынан талылла сылдыбыта. Биэнсийэџэ улуус үөрэџириитин управленистын начаалынньыгынан үлэлии сылдьан тахсыбыта.

Оџону иитии, үөрэтии темаларыгар методической көмөлөрү, дакылааттары суруйбута.

Билигин биэнсийэџэ олорор.

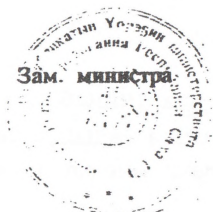
Баайдаах сирдээх Абыйым,
Үлэҥит дьонноох Абыйым,
Дьоллоох дойдум Абыйым,
Туругура тур куруутун.

П.Неустроев.

Министерство образования Республики Саха (Якутия)

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Настоящее свидетельство выдано Неустрову Петру Петровичу в том, что он является автором региональной программы и методического пособия "Абый оройуовун быллыгыта уонна билинггитэ" (история 4-11 кл.).

Г. П. Андреев

25.06.93 г.

г. Якутск

ИЙИНЭЭБИТЭ

Быһаары сурук. Абый оройуонун историятын үөрэтиигэ
оскуола программата 6

I САЛАА

- Абый оройуонун былыргыта уонна билиннитэ. Методиче-
скай көмөлөр 10
1. **Тема:** Абый оройуонун төрүт олохтоох норуоттара: эбээннэр, юка-
гирдар олохторо-дьаһахтара 10
2. **Тема:** Абый оройуонун сиригэр бастакы сахалар кэлиилэрэ, олох-
суйбут сирдэрэ-дойдулара 14
3. **Тема:** Зашиверскай куорат үөскээһинэ. Эргизэн, культура сай-
дыта. Зашиверскай төрүттэниитэ уонна эстиитэ. Элгэс
улуунун төрүттэниитэ 17
4. **Тема:** Индигир өрүһүнэн бастакы нуучча айанньытара
кэлиилэрэ 22
5. **Тема:** Бастакы оскуола арыллыта. Шараборин Никифор Дми-
триевич 25
6. **Тема:** Абый оройуонун төрүттэниитэ уонна советскай былаас
сылларыгар сайдыта 27
7. **Тема:** Абый оройуона Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сылла-
рыгар (1941-1945 сс.) 33
8. **Тема:** Белай Гора бөһүөлэгэ - Абый оройуонун сана киинэ,
нэһиликтэр 35
9. **Тема:** Аҕа көлүнэбэ – албан аат. Ыччат – оройуон инники
кэскилэ 38
10. **Тема:** Абый оройуонугар араас омуктар бэрэстэбиитэллэрин биир
сомоҕо иллээх олохторо 41
11. **Тема:** Абый оройуона ыаллыы олорор оройуоннары кытары
сибээһэ 44

II САЛАА

Абый оройуонун историятын үөрэтиини сабалырга,
кэнэтэргэ, сайыннарарга куруһуоктары тэрийиигэ, рефе-
раттары суруйтарыга, семинардары, конференциялары
ыгытыга темалар, боппуруостар 47

III САЛАА

Кылаас таһынан аабыллар айымнылар, эбии матырыйа-
аллар 49

БЫНААРЫ СУРУК

Бу программа сүрүн сыалынан буолар:

– национальной оскуола концепцията олоххо кириитигэр көмөлөһүү;

– Абый оройуона киэн, баай историятын хомуйууну, түмүүнү, ситимнээһини, системалааһыны сағалааһын;

– Аҕа көлүөнэлэр олоххо муспут баай уопуттарын, үтүө үгэстэрин, история чэхчыларыгар олобуран, эдэр көлүөнэни иитиэгэ, өйдөтүүгэ туһаны.

Биһиги, учууталлар, рыноктаах обществоҕа кирии кэмигэр олохтоохторго, бастатан туран эдэр көлүөнэҕэ аҕа киһи быһыытынан общество быстах уларыһыларыгар, халбаннааһыннарыгар санааны түһэрбэккэ, олох таһаарылаах, сыралаах үлэнэн тупсуохтааҕар, сайдыхтааҕар бигэ эрэли үөскэтиэхтээхпит.

Биһигини тулалыр эйгэҕэ туох барыта бэйэтин сокуонунан хамсыы, уларыһа, сайда турарын, биһиги айылҕа оҕолоро буоларбытын, киниттэн быстыспат сибээстээхпитин, хас биирдибит киниэхэ хаһан да төлөмөт иэскэ сылдьарбытын үөрэтибитигэр улахан болҕомтобутун уруохтаахпыт.

Оройуоммут историятын, тулалыр эйгэбитин үөрэтиини, биһини үчүгэйдик, олохтоохтук тэрийдэхпитинэ эрэ ситиһиэхпитин сөп:

– төрөөбүт, улааппыт, иитилибит сирбитигэр, дойдубутугар бигэ тапталы;

– тулалыр айылҕабытын күннэтэ көрөн-истэн харыстыырга, көмүскүүргэ баҕа санаа үөскээһинин;

– хас биирдии киһи төрөөбүт ийэтинэн киэн туттуутун, өбүгэлэрин, төрөппүттэрин, аймахтарын убаастыырын, ытыктыырын, дьиэ кэргэн киһи инники сайдытыгар күүстээх оруоллааҕын сыаналааһынын;

– ийэ, аҕа тылын, үтүө үгэстэрин, кинилэр ааттарын-суолларын ааттатарга дьулуһууну үөскэтиини;

– төрөөбүт дойдубут айылҕатынан, үлэһит дьоннорунан, баай историятынан киэн туттууну;

– үлэни таптыырга, үлэнэн киэн туттууну;

– төрөөбүт сирбит-дойдубут историятыгар, айылбатыгар интэриэһи, болжомтону, баҕарыыны көбүтүүнү уонна кини исторياتын, айылбатын салгыы үөрэтиигэ угуйууну;

– эдэр көлүөнэ өйө-санаата, культурата үрдээһинин;

– кинилэр инники олохторугар сөбүлүүр идэлэрин талыныыларын;

– үөрэнээччилэр айар дьоҕурдарын уонна талааннарын сайыннарыыны;

– аҕа көлүөнэлэргэ махталы;

– эдэр көлүөнэ – оройуон инники кэскилэ, эрэлэ буоларын өйдөөһүнүн;

– көлүөнэлэр сибээстээх буолууларын;

– араас омуктар бэрэстэбиитэллэрин кытары биир сомоҕо иллээх олоххо олоруу туһалааҕын, кэскиллээҕин өйдөөһүнү, билиини;

– история чаччыларын харыстааһыны, үөрэтиини, сөптөөхтүк туһаныыны, үйэтитиини;

– эдэр көлүөнэ киэн, дирин билиитин, үөрүүнэн баҕаран туран, күннээҕи олоҕор туһаныытын;

– эдэр ыччат олоххо үчүгэйи эбэтэр куһаҕаны бэйэтин өйүнэн-санаатынан быһаарарга үөрэниитин;

– хаһан баҕарар киһи буолуохтааҕын өйдүүрүн уонна билэрин;

– хаһан даҕаны суобас, чиэс, аат атыыламматын, атыылаһыллыбатын туһунан кытаанах өйдөбүлү интэриини;

– эдэр ыччат рыноктаах общество тугун-ханныгын үчүгэйдик билсэн, үөрэтэн, билэн, салгыы сайыннарыыга эрэллээхтик кытыыны ылыахтааҕын өйдөөһүнүн;

Эдэр ыччат рыноктаах обществоны салгыы тутуутугар биһиги историяны дьиннээх чаччытынан, кырдыгынан, ойуулаабакка, тупсарбакка, сымыйалаабакка көрдөрүүбүтүттэн, үөрэтибититтэн, этибититтэн олохпут инники сайдыыга улахан тутулуктааҕын өйдүүрбүт наада. Баары баарынан, суоҕу суоҕунан көрдөрүү, этии – история учууталларын ытык изэстэрэ.

Оройуоммут исторياتын үөрэтиигэ учууталларга ыарахаттары аналлаах кинигэлэр, пособиелар, экспонаттар суохтара үөскэтиэхтэрин сөп. Ити балаһыанньаттан тахсар суолунан, өскөтө баҕарар, дьулуһар буоллахха, манныктары сүбэлиэхпин сөп:

– олохтоох музейдар матырыяалларын туһаны, мизэстэтигэр краеведческой үлэни күүскэ, инники сыаллаах, былааннаах, кэскиллээх гына туруордахпытына, тэрийдэхпитинэ, олохтоотохпутуна, историябытын үөрэтиигэ бастакы улахан хардыы буолуохтаабын, бастатан, бэйэбит өйдүөхтээхпит;

– оройуон киин библиотекатын уонна нэһилиэктэрдээби филиалларын кытары ыкса сибээһи олохтооһун;

– оскуолаба, нэһилиэккэ куруһуоктары, түмсүүлэри тэрийии (темалара ыйылыннылар);

– география, биология, саха, эбээн тылын, төрүт культура уо.д.а. учууталлары кытары ыкса сибээстэри олохтоон, түмсэн үлэлээһин наадалаах;

– нэһилиэк кырдыабаастарын бу үлэбэ кытыннары;

– Н.В. Слепцов-Абыйчанин, К.Н. Никулин-Хотугуурап, Х.Н. Хабарова, П.Н. Ильяхов-Хамса, М.М. Слепцов, М.П. Шкулев, Д.Г. Слепцов оройуонмут туһунан элбэби билэр, суруйбут дьоннор. Кинилэртэн сүбэлэтии, көмөлөһүннэри олохтонуохтаах;

– оройуон уонна республика архыыптарын кытары сибээстэһии;

– Саха национальнай библиотекатын кытары сибээстэһии;

– оройуон тас өттүгэр барбыт, урут манна үлэлээн сылдыбыт кырдыабаастары, специалистары кытары сибээстэһии;

– оройуоннаабы «Хотугу кыым», республика хаһыаттарыгар оройуон туһунан тахсыталаабыт ыстатыйалары, матырыяаллары хомуйан туһаныхха;

– оройуон статистической управлениетыттан даннайдары хомуйан көрдөтүөххэ, туһаныхха;

– мизэстэтигэр олохтоохтортон урукку, былыргы сэптэри-сэбиргэллэри уларсан, үөрэнээччилэргэ көрдөрүөххэ, хаартыскалары, альбомнары туһаныхха;

– оройуон олохтоохторуттан К.М. Жирков, Л.Н. Ефимов, В.Н. Никулин Абый оройуонун норуотун хаһаайыстыбатын араас салааларыгар дипломнай үлэлэри суруйбуттарын ыйыталаһан ылан туһаны;

– оройуонмут туһунан суруллубут сурунааллары, кинигэлэри хомуйуохха;

– истиһэн, билсигэн, оройуоммут дьикти, кэрэ, ытык, улуу, иччилээх сирдэрин, сымса, күүстээх, байанайдаах булчуттарын, сылгыһыттарын, табаһыттарын у.д.а. тустарынан номохтору, остуоруйалары, кэпсээннэри, дьиктилэри, дьээбэлэри хомуйан туһаныахха.

Онон, мин санаабар, киһи бэйэтэ баҕалаах, дьулуурдаах буоллабына, үлэни сөптөөхтүк аттаран туруордахха, балаһыанньаттан тахсыахха сөп.

Программаны үөрэтиллэр темаларга учуутал бэйэтин дьобурунан көрөн, олохтоох усулуобуйаҕа сөп түбэһиннэрэн эбэн, көбүрэтэн биэрэригэр бары быраап, көңүл бэриллэр. Автор бу холонуутугар коллегалара эбэн, көбүрэтэн, ыйан, сүбэлээн, бэйэлэрин санааларын атастаһахтара, баай уопуттарыттан үллэстиэхтэрэ дин бигэтик эрэнэр.

ТҮМҮКТҮҮР УРУОКТАРГА

Үөрэнээччилэри реферат суруйтаран көмүскэтиинэн, семинардары, диспуттары, конференциялары ыытан, хомуллубут матырыйааллары түмэн, мунһан, уопсай көрүүнү тэрийэн түмүктээһин улахан дьайыылаах, сабыдыаллаах буолуо этэ.

Коллегам! Программа олоххо олохтоохтук төрүттэнэригэр, киирэригэр кэллэктиипкэ көмөлөс. Бу боппуруоһу киэнник, далааһыннаахтык, сабыдыаллаахтык тэрийэргэ, дьон батыһарыгар бастаан бэйэн дууһаҕар инэмтиэлээхтик, бигэтик, диринник үөрэтэн билсизэххин, билиэххин наада. Бэйэҕэр эрэллээх буолуохтааххын. Оччоҕо эрэ бу боппуруоһу быһааран, дьон махталын ылыан.

Төрөөбүт сирбит-дойдубут киэн историятын үөрэтиигэ сыралаах, айымньылаах үлэнэн ситиһиилэри баҕарабын.

Ааптар.

Муус устар 28 күнэ 1993 с. Белей Гора бөһүөлэгэ.

І САЛАА

АБЫЙ ОРОЙУОНУН БЫЛЫРГЫТА УОННА БИЛИНГИТЭ

Дакаастаммыта: хаһан да ирбэт тон буордаах сири тоҕо солоон, 600 тыһ. сыллаабыта Индигир өрүспүт үөскээбитэ. Манна мамоннар, носорогтар, овцебыктар уонна аттар эпохаларын саҕана 20-30 тыһ. сыллаабыта былыргы дьон олохсуйан сылдыбыттар.

Биһиги сылбыт:

Үөрэнээччилэргэ төрөөбүт сирдэрин-уоттарын, дойдуларын историятын билиһиннэри, төрөөбүт дойдуга тапталы, киэн туттуу өйүн-санаатын инэри, интэриэстэрин, болҕомтолорун, баҕаларын көбүтүү, салгыы үөрэтиигэ угуйуу. Норуот ыар кэмнэртэн хаһан баҕарар сөптөөх суолу булан тахсарын, быыһанарын, үчүгэй үөскүү, үүнэ, сайда, өрөгөйдүү турарыгар бигэ эрэли сайыннарыы, өйдөтүү уонна иитии.

ОРОЙУОН ИСТОРИЯТЫН ҮӨРЭТИИГЭ ТЕМАЛАРЫ БЫҤААРЫ

1 ТЕМА

**АБЫЙ ОРОЙУОНУН ТӨРҮТ ОЛОХТООХ НОРУОТТАРА:
ЭБЭЭННЭР, ЮКАГИРДАР ОЛОХТОРО-ДЬАҤАХТАРА
(3 чаас)**

КИИРИИ

Уһун үйэлэр усталаах туораларын тухары биһиги оройуоммут сиригэр эбээн, юкагир норуоттара олохсуйан олороллор. Кинилэри «айылҕа оҕолоро» диэн мээнэ ааттаабаттар.

Эбээннэр, юкагирдар айылҕаны кытары төрүөхтэриттэн ыла ыкса сибээстэһэн, кини ымпыгын-чымпыгын күннэтэ үөрэтэн, тулуйан, модьуллан кэлбит норуоттар.

Аан дойдуга эбээннэри, юкагирдары сытыы-хотуу, хорсун, булгас өйдөөх, күүстээх-уохтаах, айылҕаны өйдүүр, билэр, билинэр,

убаастыыр, ытыктыыр, харыстыыр, сыаналыыр норуоттарынан билинэллэр.

Эбээннэр, юкагирдар аҕыйах ахсааннаах норуоттарга киирсэллэр. Кинилэр сылаас, сымнаҕас, дьоллоох олоххо олорор күннэрэ, кэмнэрэ үүнүбүэ, кэлиэбүэ.

Эбээннэр, юкагирдар уо.д.а. норуоттар ыарахан олохторун билэннэр, аан дойду үтүбүэ-кэрэбүэ баҕарар дьонноро аҕыйах ахсааннаах норуоттар олохторо-дьаһахтара тупсарыгар чопчу дьаһаллары, быһаарыылары ыланнар, кинилэр олохторо-дьаһахтара тупсарыгар кыһамньылары улаатан, кэнгээн иһэр.

1993 сылы ХНТ төрүт олохтоох норуоттар сылларынан биллэрэн турар.

УРУОК СЫЛА

Төрүт олохтоох норуоттар эбээннэр, юкагирдар олохторун-дьаһахтарын көрдөрүү. Кинилэр инники сайдар кэскиллэрин быһаарыы. Эбээн, юкагир норуоттарын культуратын билиигэ-көрүүгэ, үөрэтиигэ, салгыы сайыннарыыга угуйуу, көмөлөһүү, иити.

УРУОК БЫЛААНА

1. Эбээннэр уонна юкагирдар – биһиги оройуоммут төрүт олохтоох норуоттара.

2. Эбээннэр түмсэн олорор сирдэрэ-уоттара – Майыар нэһилиэгэ.

3. Эбээннэр сүрүн дьарыктара – таба иитиитэ.

4. Эбээн – айылҕа оҕото.

5. Абыычайдара, үгэстэрэ, астара, итэбэллэрэ, туттар сэптэрэ-сэбиргэллэрэ.

6. Үөрэхтээһин сайдыыта.

7. 1993 сыл – төрүт норуоттар сыллара. Аҕыйах ахсааннаах норуоттар олохторун-дьаһахтарын тупсарыыга ылыллар дьаһаллар, быһаарыылар.

8. Эбээн норуотун киэн туттар үлэһит дьонноро: табаһыттар династиялара – Никулиннар, Лебедевтер, Корякиннар, Хабаровтар уо.д.а.

9. Эбээннэртэн үрдүк уонна орто аналлаах үөрэхтээх специалистар.

10. А.Д. Никулин – эбээн уола, Абый оройуонуттан бастакынан тустууга республика чемпиона.

11. Эбээннэр национальнай оонньуулар уонна бырааһынньыктара.

12. «Нонгдан», «Ньөлтөнкө» ансаамбыллар, «Һэрэчэ», «Алыгдак» куруһуоктар.

13. Таба баар буоллабына, эбээн норуота сүтүө, быстыа суоҕа.

УРУОК ТЭРЭЭҔИНЭ

Саха сириҥ картата, хаартыскалар. Альбомнар, таба ойуулаах хартыына. Эбээннэр национальнай көстүүмнэрэ, туттар сэптэрэ-сэбиргэллэрэ, астара-үөллэрэ. Кинигэлэр, ыстатыйалар. Уруокка эбээни, юкагиры кытта көрсүһүүнү тэрийэргэ.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

1. Оройуон төрүт олохтоох норуоттара кимнээхтэрий?

2. «Нонгдан», «Ньөлтөнкө» ансаамбыллар тустарынан тугу билэҕиний?

3. Эбээн «айылҕа оҕото» диэн тоҕо этэллэрий?

4. ХНТ 1993 сылы тоҕо төрүт олохтоох норуоттар сылларынан биллэрдэ, ити туһунан кэпсээ.

5. Аатырбыт табаһыттар кимнээхтэрий?

6. Эбээннэртэн үрдүк уонна орто анал үөрэхтээх специалистары кимнээҕи билэҕиний?

7. А.Д. Никулин диэн кимий?

8. Эбээннэр олохторун-дьаһахтарын тупсарыыга ханнык дьаһаллар ылыллалларый?

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Гурвич И.С. «Этническая история Северо-Востока Сибири». 1968 г.

2. Дохунаев В.Н., Горохов С.Н. «Инди́гир устун суоллаабы

бэлиэгтээҺиннэр» (Абый оройуонун уруккута уонна билиннитэ). «Хотугу сулус» сурунаал, 1987 с. №6, 85-96 стр.

3. Золотарева И.М. «Юкагиры» (Антропологический очерк) М. 1968 г.

4. Материалы по изучению юкагирского языка и фольклора, собранные в Колымском округе, С-Петербург, 1900 г.

5. Музейдарга экскурсиялар, архыып матырыйаалларын туһаныы.

6. Николаев С.Н. «Эвены и эвенки юго-восточной Якутии». Якутск, 1964 г.

7. Никулин К.Н. «Былыргы өбүгэлэрбит суолларынан», «Хотугу кыым» хаһыат. Белай Гора бөһүөлөгэ, сэтинньи 25 күнэ, 1989 с.

8. Никулин К.Н. «Олохтоох эбээннэр фольклордара». (К. Никулин хомуйуулары).

9. Никулин К.Н. «Эбээн суруйааччыта Тарабукин Н.С. төрөөбүтэ 80 сылын туолуутугар». «Чолбон» сурунаал №10. 1990 с.

10. Олохтоохтор ахтыыларыттан, «Хотугу кыым», республика хаһыаттарыгар баар матырыйааллар, хаартыскалар, фотоальбомнар.

11. Сафронов Ф.Г. «Древний и средневековый северо-восток Азии». Якутск, 1992 г.

12. Тарабукин Н.С. «Эбээн литературатын төрүттээчи». (Н. Абыйчанин «Кыымна», К. Никулин «Хотугу сулус» сурунаалга суруйуулары).

13. Туголуков В.А. «Кто вы, юкагиры?» М. 1979 г.

14. Шкулев М.П. «Эбээн суруйааччыта Тарабукин Н.С. төрөөбүтэ 80 сылын туолуутугар». «Чолбон» сурунаал №10. 1990 с.

2 Т Е М А

АБЫЙ ОРОЙУОНУН СИРИГЭР БАСТАКЫ САХАЛАР КЭЛИЛЭРЭ. ОЛОХСУЙБУТ СИРДЭРЭ-ДОЙДУЛАРА (3 чаас)

КИИРИИ

Саха омук Аан дойдуга биир кырдыаҕас норуот. Сахалар – Абый оройуонун төрүт олохтоохторо. Кинилэр Индигир өрүскэ, биһиги оройуоммут сиригэр-буоругар 16-с үйэ бүтүүтэ, 17-с үйэ сажаланыытыгар сиринэн кэлбиттэрэ.

Культуралаах киһи, бастатан, төрөөбүт сирин историятын үчүгэйдик билиэхтээх, үөрэтиэхтээх. Тулалыыр айылҕата куруутун ыраас, кэрэ, тыыннаах буоларыгар бары өйүн, күүһүн харыстаа-бакка ууруохтаах. Ийэн, аҕан тылларынан киэн тутун, үчүгэйдик бил, үөрэт. Дьонно куруутун эйэбэс буол, көмөлөс. Дьон баар буоллабына, эн эмиэ баар буолуобун. Айылҕабыт тыыннаах, ынах, сылгы баар буоллабына, саха норуота сүтүө, быстыа суоҕа.

УРУОК СЫАЛА

Курыканнар – сахалар төрүттэрэ.

Абый сиригэр бастакы сахалар кэлиилэрэ, олохсуйбут сирдэрэ-уоттара, хантан, хаһан, тугунан кэлбиттэрин, тугунан дьарыктаналларын быһааран биэри. Үөрэнээччилэр былыргы аймахтарынан, сахаларынан киэн туттууларынан сайыннары, билиилэрин-көрүүлэрин кэнэти, сахалар баай историяларынан үчүгэйдик үөрэтэн-билэн, салгы сайыннарыга халбаннаабат бигэ санааны үөскэти, оройуон инники кэскилинэн саха эдэр ыччата буоларын өйдөтүү. Аһыныгас, ыраас суобас өйдөбүллэрин ингэри.

Абый оройуонун сиригэр-уотугар бастакы сахалар кэлиилэрин туһунан үөрэтиллэрэ наадалаабын өйдөтүү.

УРУОК БЫЛААНА

1. Курыканнар диэн кимнээхтэрий?
2. Оройуон сиригэр бастакы сахалар кэлиилэрэ.
3. Сахалар олохсуйбут сирдэрэ-уоттара, хаһан, хантан, тугунан кэлбиттэрэй?

4. Сахалар сүрүн дьарыктара – сүөһү иитиитэ, бултааһын.
5. Сахалар туттар сэптэрэ-сэбиргэллэрэ, танаастара-саптарара.
6. Сахалар – айылба оҕолоро.
7. Саха балаҕана, саха ыта, быһаҕа, кыл илимнэр, туулар, иһит-хомуос.
8. Сахалар ааттара, араспаанньалара.
9. Сахалар абыычайдара, үгэстэрэ.
10. Сахалар күнү-дьылы билгэлээһиннэрэ.
11. Эмтээх отгору-мастары туһаныылара.
12. Сахалар национальной оонньууларара уонна бырааһын-ныктара.
13. Олохтоох сахалар фольклордара.
14. Сахалар итэҕэллэрэ.
15. Сахалар астарара.

УРУОК ТЭРЭЭНИНЭ

Саха сириҥ картата. Ынах, ат, ыт, туттар сэп-сэбиргэл хартыыналарын көрдөрүү. Саха балаҕанын уруһуя. Эмтээх үүнээйилэри, саха астарын, кинигэлэри мунһан аҕалыахха. Олохтоох тойуксуту, ырыаһыты, мелодиһы, суруйааччыны ыңгырыахха.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиэттээ:

1. Оройуон төрүт олохтоохторо кимнээхтэрий?
2. Сахалары «айылба оҕолоро» диэн тоҕо этэллэрий?
3. Эн былыргы төрүттэргин билэбин дуо?
4. Тоҕо этэллэрий: «Ынах, сылгы баар буоллаҕына, саха норуота сүтүө, быстыа суоҕа» диэн?
5. Ханнык үүнээйилэри эмтээһиннэ тутталларый?
6. Сахалар аһыыр астарара ханныктарый?
7. «Аһыныгас, ыраас суобас» диэннэри быһаар.
8. Олохтоох сахалар тустарынан ханнык бэчээккэ тугу аахпыккыный?
9. Сахалар үтүө үгэстэригэр, абыычайдарыгар, традицияларыгар олобуран, саха кыһын, уолун характеристикалаа.

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР
УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов Н.К. «Сборник диалектологических материалов якутского языка». Якутск, 1961 г.
2. Березкин И.Г. «Өбүгэлэрбит уонна үөлээннээхтэрбит суолларынан». Якутск, 1981 г.
3. Гоголев А.И. «Историческая этнография якутов». Якутск, 1983 г.
4. Ксенофонтов Г.В. «Ураанхай сахалар». Очерки древней истории якутов, том 1, 2. Якутск, 1992 г.
5. «Курыканы – ближайшие предки якутов». Газета «Молодежь Якутии» от 30 апреля 1993 г.
6. Музейдарга экскурсия, архыып матырыйааллара.
7. Окладников А.П. «Истории ЯАССР». 1955 г. том 2, 3. «Якутия в первой половине 17 века». Глава 2-я. «Присоединение Якутии к русскому государству».
8. Парникова А.С. «Расселение якутов в начале 17 века, начале 20 века». Якутск, 1971 г.
9. Сафронов Ф.Г. «Древний и средневековый северо-восток Азии». Якутск, 1992 г.
10. Сыроватской А.Д., Федосеев И.Е. «Верхоянской куорат». Якутск. 1963 г.
11. Эверстов С.И. «Археологической хаһыылар түмүктэриттэн». (К. Никулин суруйуула).

3. ТЕМА

**ЗАШИВЕРСКАЙ КУОРАТ ҮӨСКЭЭНИНЭ.
ЭРГИЭН, КУЛЬТУРА САЙДЫЫТА.
ЗАШИВЕРСКАЙ УЕҢА ТӨРҮТТЭНИИТЭ
УОННА ЭСТИИТЭ.
ЭЛГЭС УЛУУҢА ТӨРҮТТЭНИИТЭ
(3 чаас)**

КИИРИИ

Бытарбан тымныылаах ыраах хоту сытар Индигир өрүс биэрэгэр түүлээх арааһа, Индигир өрүскэ, киниэхэ киирэр үрэхтэргэ, күөллэргэ элбэх балык баара, дьиэ-уот тутгарга тиит мас хойуута, сиргэ отон арааһа үүнэрэ. Дьиикэй таба, тайах хойуу сирин дьон былыр таба хааманнар, истиһэннэр, сылыктааннар, көрөннөр, кэтээннэр, дьон уһуннук олохсуйуон сөптөөбүн билэннэр, быһаараннар, бэрт өрдөөбүттэн төрүт норуоттар: юкагирдар, эбээннэр, кэлии сахалар Индигир өрүс түргэн, күүстээх сүүрүктээх, дохсун долгуннаах уҥа биэрэгэр баар көнө хонуулаах сиринэн сылдьан, билэн-көрөн, бултаан-алтаан билэллэрэ.

Бу сири –кэлин Зашиверскай куорат олохсуйбут сирин – олохтоохтортон сүбэлэтэн, ыйдаран, сирдэтэн, казак Постник Иванов баһылыктаах этэрээт таба тайаммыта. Кини 1639 сыллаахха ыам ыйын 28 күнүгэр 27 киһилээх Дьяаны өрүс Туостаах диэн салаатынан атынан саха сирдьиттэрдээх айаннаан кэлэн, бу сиргэ кыстык сир (зимовье) оностубута. Постник Иванов бу иннинэ 1638 сыллаахха муус устар 25 күнүгэр 30 киһилээх этэрээтэ Дьокуускайтан Дьяаны өрүскэ атынан айаннабыта. Постник Иванов Дьяаны өрүһү сиринэн маннайгы арыяаччы уонна Верхоянскай куораты төрүттээччи киһинэн буолар.

17-с үйэ ортотун диэки Дьяаны өрүс сүннүгэр 1 тыһ. тахса саха олороро.

Оройуоммутугар, республикабытыгар эрэ буолбакка, ону ааһан атын да дойдулар дьонноругар Зашиверскайдаагы Спаскай тангаратын дьиэтэ биллиэбин биллэр, аатырыабын аатырар. Бу танара дьиэтэ 1700 сыллаахха тутулан бүтэн, үлэбэ киирбитэ. Төрүт олохтоохтор, сахалар айылҕаба, тулалыыр зйгэбэ (языческой) итэбэлтэн христианство итэбэлигэр көспүттэрэ.

Саха сиригэр нууччалар кэлиэхтэригэр диэри государство диэн ханнык даҕаны төрүтэ суоҕа. Олохтоохтор аҕа уустарынан оло-роллоро. Саха сирин бүтүннүүтүн нууччалар государстволарыгар холбооһун 17-с үйэ 30-40-с сылларыгар барбыта. Ити кэмтэн ыла-та Саха сиригэр олорор норуоттар нуучча норуотун кытары эконо-мическай, политическай, культурнай сибээстэри олохтоон, кинини тула түмсүү суолугар киллэриллибиттэрэ.

Нуучча норуотун кытары сибээстэһии биир үчүгэй өрүтүнэн Саха сиригэр сана куораттар үөскээһиннэрэ буолар. Ол чаҕылхай көстүүтүнэн 1783 с. Зашиверскай дэриэбинэтэ куорат аатын ыл-быта.

Ити кэмтэн Зашиверскай куорат кииннэх Зашиверскай уеһа са-лайар, түмэр, холбуур дьаһалыгар Дьааны, Индигир уонна Халыма сирдэрин олохтоохторо киирбиттэрэ.

Зашиверскай куоракка 1783 сыл күһүн уоспа ыарыы турбута. Бу уоспа ыарыы иккистээн туруута этэ. Элбэх киһи өлбүтэ. Сы-ыйа хоту эргин аатыра – сураҕыра сылдыбыт куорат сир үрдүтүн сүтэн мэлийбитэ. Билигин история чахчыта эрэ буолан, киһи өйүттэн сүппэт уонна сүтүө да суоҕа.

1803 с. Зашиверскай уеһа комиссарство диэн ааттаммыта. Кини салайар сириттэн Халыманы араарбыттара. 1805 с. Верхоянскай дэриэбинэ куорат аатын ылбыта уонна Верхоянскай уеһа диэн аат бэриллибитэ. Верхоянскай уеһын салалтатыгар Элгэс улууһун сир-дэрэ Абый, Муома, Аллайыаха киирэллэрэ. Зашиверскай уеһыттан, Элгэс улууһуттан элбэх дьаһаах (нолуок) хомуллар этэ.

УРУОК СЫЛА

Киһи-аймах биир сиргэ түмсэн олохсуйуута олох сайдыытыгар прогрессивнай оруоллааҕын көрдөрүү.

Зашиверскай куорат олохсуйбут сиригэр 1639 с. казак Постник Иванов этэрээтэ Дьокуускайтан сиринэн сахалары сирдьиттэнэн кэлиитэ. Танара дьизэ тутуллуута. Сана итэҕэл христианство үөскээһинэ. Зашиверскай куорат аатын быһаарыы. Зашиверскай куорат – эргин, культура киинэ. Арыгыны аҕалан эргинии. Кини содула. Уруу - саамай куһаҕан кэмэлди.

Зашиверскай куорат сир үрдүттэн мэлийбит сүрүн биричиинэтэ. Элгэс улууһа үөскээһинэ.

Үөрэнээччилэр өйдөрүгэр-санааларыгар Зашиверскай куорат туһунан кизн билиини биэри, кини историятын салгыы үөрэтиигэ олуок охсуу, баҕаны үөскэтии.

УРУОК БЫЛААНА

1. 1639 с. казак Постник Иванов баһылыктаах этэрээтэ сиринэн сахаларга сирдэтэн, Индигир өрүскэ кэлиитэ. Кыстык сир (зимовье) оностубут сирэ, миэстэтэ.

2. 1700 с. Спасскай танара дьыэтэ тутуллаан бүтүүтэ.

3. Зашиверскай куорат – Зашиверскай уеһын киинэ. Салайар тэрилтэлэр тэриллииэлэрэ.

4. Зашиверскай куорат – эргизэн, культура киинэ. Арыгынан эргинии. Кини содулунан аҕыйах ахсааннаах норуоттар кэхтиилэрэ. Уоруу - саамай куһаҕан кэмэлдьи.

5. Зашиверскай куорат кэхтиитэ.

6. Верхоянскай уеһын төрүттэниитэ. Элгэс улууһа үөскээһинэ.

7. Зашиверскай уеһын, куоратын историятын үөрэтиибит, билиибит биһиги олохпут инники сайдытыгар сүнкэн суолтата.

УРУОК ТЭРЭЭҢИНЭ

Саха сирин картата. Бу темаҕа аналлаах кинигэлэр уо.д.а. матырыйааллар. Спасскай танаратын дьыэтин харгыһыната. Илиискэ суруллубут даталар. География, биология, саха тылын учууталларын, кырдыаҕастары ыныран кэпсэтии.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

1. Тоҕо бытарыйан олоруу кыһалҕалааһый?

2. Тоҕо түмсэн олоруу туһалааһый?

3. Казак Постник Иванов баһылыктаах этэрээтэ хаһан, ханан, тугунан Зашиверскай олохсуйбут сиригэр кэлбитэй?

4. Постник Иванов этэрээтин кимнээх сирдээбиттэрэй? Олохтоохтор казактар кыстык сир (зимовье) оностубут сирдэрин билэллэр этэ дуо?

5. Спасскай тангартын дьизэтэ хаһан тутуллаан бүппүтэй? Туох сыаллаах этэй?

6. Хаһан, тобо Зашиверскай куорат диэн ааттаммытай?

7. Ханнык сирдэр Зашиверскай уеһын бас билиитигэр киирэллэрэй?

8. Хаһан Саха сирэ Россия государствотын састаабыгар киллэриллибитэй?

9. Эргизэн, культура сайдыытын үчүгэй өрүттэрин кэпсээ.

10. Арыгынан эргинии. Кини алдьархайын туһунан кэпсээ.

11. Уоруу – саамай куһаҕан кэмэлдьи. Ити туһунан бэйэн санаабын кэпсээ.

12. Зашиверскай куорат хайдах, тобо күн сириттэн мэлийбитэй?

13. Зашиверскай куорат туһунан тугу эбии билэбиний, аахпыккыный, истибиккиний? Доһотторгун кытта санаата агастас, үллэһин.

14. Зашиверскай куорат олохсуйбут сиригэр сылдыбытын дуо? Тугу көрбүккүн, билбиккин кэпсээ. Сылдыа илик, сылдыахын баһарар буоллаххына, учууталларга биллэр.

15. Элгэс улууһа хаһан үөскээбитэй? Ханнык уезд (уокурук) састаабыгар киирэрий?

16. Мин тобо бу теманы үөрэтэбин, билиэхтээхпиний? Санаабын истинник эт.

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Абыйчанин Н.В. «Зашиверскай казактарын удьуордара Абыйга олороллор». «Кыым» хаһыат 1990 с. бэс ыйын 15 күнэ.

2. Аксенов А. «Средне-Колымск и его округ (отдельный от-тиск)». Я-197, с - 75, К – 74.

3. Березкин И.Г. «Өбүгэлэрбит уонна үөлээннээхтэрбит суолларынан». Якутск, 1981 г. стр.94-99.

4. Бубякин Д. «Украденная история» (статья). Газета «Социалистическая Якутия». 22 апреля 1990 г.

5. Дохунаев В.Н., Горохов С.Н. «Индибир устун: суоллаабы бэлиэтээһиннэр». (Абый оройуонун уруккута уонна билиннитэ). «Хотугу сулус» сурунаал 1987 с. №6. Стр.85-96.

6. «Зашиверскай, Элгэс улууһун тустарынан олохтоох үһүээннэр». (Н. Абыйчанин, К.Н. Никулин, М.П. Шкулев хомуурдара).

7. Мостахов С.Е. «Русские путешественники-исследователи». Якутск, 1982 с.

8. Неустроева М.П. «История Зашиверска» (дипломная работа). Якутск, 1988 г.

9. Окладников А.П., Гоголев З.В., Ащепков Е.А. «Древний Зашиверск». М. 1977 г.

10. Пестерев В.И. «Секретные арестанты Зашиверска». Газета «Социалистическая Якутия». От 19 апреля 1990 г.

11. Сафронов Ф.Г. «Древний и средневековый северо-восток Азии». Якутск, 1992 г. глава 5.

12. Сафронов Ф.Г. «Русские крестьяне в Якутии (17 в. Начало 20 века)». Якутск, 1961 г. стр.62.

13. Сыроватский А.Д., Федосеев И.Е. «Верхоянской куорат». Якутск, 1963 с.

14. Худяков И.А. «Краткое описание Верхоянского округа». Ленинград, 1969 г.

15. Чикачев А.Г. «Русские на Индигирке». Новосибирск, «Наука». Сибирское отделение. 1990 г.

16. Чикачев А.Г., Горохов С.Н., Дохунаев В.Н. «За дальними шиверами». Якутск, 1988 г.

17. Шкулев М.П. «Олох сорох түгэннэрэ». «Хотугу кыым» хаһыат, бэс ыйын 20 күнэ. 1990 с.

4 Т Е М А

ИНДИГИР ӨРҮҢҮНЭН БАСТАКЫ НУУЧЧА АЙАННЬЫТТАРА КЭЛИЛЭРЭ (3 чаас)

КИИРИИ

Бастакы нуучча айынньыттарын туһунан элбэх кинигэ суруллубута. 17-с үйэ 30-40 сылларыгар хотугу муустаах муораларынан нуучча эр санаалаах айанньыттара Дьяаны, Индигир уонна Халыма өрүстэргэ кэлэннэр, саҥа сирдэри арыян, Россия государствоһугар Саха сириҥ хотугу эйгэтэ холбонуутун түргэтэппиттэрэ.

Лена өрүс төрдүттэн бастакы муоратаабы поход 1633 сыллаахха саҕаламмыта. Бу маннайгы муоратаабы походу Илья Перфирьев уонна Иван Ребров салайбыттара.

1638 сыллаахха Тобольскай казага Иван Ребров Индигир өрүс төрдүгэр устан кэлэн, кэлин Русское Устье диэн ааттаммыт сиргэ тохтообута.

1988 сыллаахха от ыйыгар Русскай Устье сиригэр нуучча айанньыттара кэлбиттэрэ 350 сылын улахан үөрүүлээх-быһыыга бэлиэтэммитэ. 1638 сылтан саҕалаан Индигир өрүһүнэн нуучча айанньыттара кэлиилэрэ саҕаламмыта.

УРУОК СЫАЛА

Саха сирэ Россия государствоһугар холбонуон иннинэ экономической сайдыыта намыһах этэ. Русскай Устье сиригэр бастакы нуучча айанньыттара кэлэн олохсуйуохтарыттан ылата Индигир сүннүгэр олорор төрүт норуоттар уонна сахалар нууччалары кытары көрсүһэн, билсифэн, кинилэргэ элбэҕи көрдөрбүттэрэ, үөрэппиттэрэ уонна кинилэртэн элбэҕи ылыммыттара. Нуучча бастакы айанньыттара Индигир олохтоохторун инники сайдыыларыгар араас өрүттээх көмөлөрүн көрдөрүү.

Нуучча айанньыттарын эр санаалаах хорсун быһыыларыҥ холобурдаан, оҕолору инники олоххо сыаллаах, хорсун буолууга угуйуу. Индигир өрүһүнэн таһаҕас тиэллиитэ. Индигир өрүс олохтоохторун социальнай-экономической сайдыытыгар оруолун көрдөрүү.

УРУОК БЫЛААНА

1. Хаһан нуучча бастакы айанныттара Русскай Устьеҕа кэлбиттэрэй?
2. Иван Ребров Русскай Устье сиригэр кэлиитэ.
3. Нуучча айанныттары кэлиилэрэ олохтоохтор олохторугар дыһахтарыгар сабыдыала.
4. Нуучча айанныттара Индигир өрүскэ кэлбит сүрүн сыаллара.
5. Араас норуоттар бэрэстэбиитэллэрэ биһиги оройуоммут сиригэр кэлэннэр олохсуйуулара – Абый оройуонун инники кэскилэ.

УРУОК ТЭРЭЭНИНЭ

Саха сирин картата. Русскай Устье туһунан стендэ. Аналлаах кинигэлэр, хаартыскалар. Оройуон, нэһилиэк кырдыбаастарын ыгыран кэпсэтии.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиттээ:

1. Русскай Устье 350 сылын хаһан бэлиэтээбиттэрэй?
2. Иван Ребров диэн кимий?
3. Нуучча айанныттара Индигиргэ кэлиилэрэ олохтоохторго туох сабыдыаллаах этэй?
4. Олохтоохтор нууччалары туохха үөрөппиттэрэй?
5. Нуучча айанныттара Индигиргэ кэлиилэрин туһунан ханнык кинигэлэри аахпыккыный, истибиккиний?

УРУОККА ТУҢАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Абыйчанин Н.В. «Ожогин нууччалара». «Кыым» хаһыат бэс ыйын 16 күнэ. 1988 с.
2. Алексеев А.И. «Хождение от Байкала до Амура». М. 1975 г.
3. Березкин И.Г. «Өбүгэлэрбит уонна үөлээннээхтэрбит суолларынан». Якутск. 1988 с.
4. Биркенгоф А.Л. «Потомки землепроходцев». М. 1972 г.
5. Горохов С.Н. «В добром соседстве». Газета «Социалистическая Якутия» от 17 июня 1988 г.

6. Казаков П.К. «Исчезнувшему городу Зашиверску». Газета «Социалистическая Якутия» от 27 сентября 1988 г.
7. Казарян П.О. «О крае Индигирском». Газета «Социалистическая Якутия» 25 августа 1988 г. стр.2.
8. Мостахов С.Е. «Русские путешественники-исследователи Якутии». Якутск. 1982 г.
9. Окладников А.П., Гоголев З.В., Ащепков Е.А. «Древний Зашиверск». М. 1977 г.
10. Сафронов Ф.Г. «Древний и средневековый северо-восток Азии». Якутск. 1992 г.
11. Сафронов Ф.Г. «Русские крестьяне в Якутии (17 века начало 20 века)». Якутск. 1961 г.
12. Чикачев А.Г. «Русские на Индигирке». Новосибирск. «Наука». Сибирское отделение. 1990 г.
13. Чикачев А.Г. «Тропую землепроходцев». Газета «Молодежь Якутии» от 10 октября 1987 г.
14. Чикачев А.Г., Горохов С.Н., Дохунаев В.Н. «За дальними шиверами». Якутск, 1988 г.

5. ТЕМА

БАСТАКЫ ОСКУОЛА АРЫЛЛЫГА. ШАРАБОРИН НИКИФОР ДМИТРИЕВИЧ (3 чаас)

КИИРИИ

Саха кырдыаҕастара үөрэхтээх буолууну күн сырдыгар мээнэбэ тэҥнээбэтэх буолуохтаахтар.

Кини олобун инники сайдыта хас биирдиибит үөрэбиттэн, дьобуруттан, культуратыттан, баҕатыттан улахан тутулуктаах.

1913 с. уһук хоту Абыйга үөрэхтээһини тэрийии, бастакы оскуоланы арыйыы Абый сириг олохтоохторо инники сайдыыларыгар күүстээх төрүтүнэн буолбута.

Абый сиригэр бастакы оскуоланы арыяаччынан, бастакы учууталынан Шараборин Никифор Дмитриевич буолбута.

Кини Абый сириг олохтоохторугар үөрэхтээһингэ киллэрбит кылаатын оройуон олохтоохторо үрдүктүк сыаналыыллар, махтаналлар.

Кини олобут олобо, талаана, үөрэхтээһини тэрийиигэ киллэрбит кылаата салгы үөрэтиллиэхтээх, дьон-сэргэ билиитигэр-көрүүтүгэр тарҕаныахтаах.

УРУОК СЫАЛА

Н.Д. Шараборин туһунан үөрэнээччилэргэ дириг ойдөбүлү биэри. Кини олобун-дьаһабын биир ситимнээхтик быһаарыы, үөрэхтээһингэ киллэрбит кылаатын үрдүктүк сыаналаан, кини олобун-дьаһабын салгы үөрэтиигэ үөрэнээччилэргэ баҕа санааны үөскэти.

УРУОК БЫЛААНА

1. 1913 сыл Абыйга бастакы оскуола арыллыта.
2. Н.Д. Шараборин - бастакы учуутал.
3. Бастакы үөрэнээччилэр ханнык усулуобуйага үөрэммитэрэй?
4. Аабыыга, суруйууга, ахсаанга үөрэтии – олох инники сайдыытын сүрүн кэскилэ, туттааҕа.

5. ТЕМА

БАСТАКЫ ОСКУОЛА АРЫЛЛЫГА. ШАРАБОРИН НИКИФОР ДМИТРИЕВИЧ (3 чаас)

КИИРИИ

Саха кырдыаҕастара үөрэхтээх буолууну күн сырдыгар мээнэбэ тэҥнээбэтэх буолуохтаахтар.

Кини олобун инники сайдыыта хас биирдиибит үөрэбиттэн, дьобуруттан, культуратыттан, баҕатыттан улахан тутулуктаах.

1913 с. уһук хоту Абыйга үөрэхтээһини тэрийии, бастакы оскуоланы арыыйы Абый сириҥ олохтоохторо инники сайдыыларыгар күүстээх төрүтүнэн буолбута.

Абый сиригэр бастакы оскуоланы арыяаччынан, бастакы учууталынан Шараборин Никифор Дмитриевич буолбута.

Кини Абый сириҥ олохтоохторугар үөрэхтээһиннэ киллэрбит кылаатын оройуон олохтоохторо үрдүктүк сыаналыыллар, махтаналлар.

Кини озорбут олобо, талаана, үөрэхтээһини тэрийиингэ киллэрбит кылаата салгыы үөрэтиллиэхтээх, дьон-сэргэ билиитигэр-көрүүтүгэр тарҕаныахтаах.

УРУОК СЫАЛА

Н.Д. Шараборин туһунан үөрэнээччилэргэ дириҥ ойдөбүлү биэри. Кини олобун-дьаһабын биир ситимнээхтик быһаарыы, үөрэхтээһиннэ киллэрбит кылаатын үрдүктүк сыаналаан, кини олобун-дьаһабын салгыы үөрэтиингэ үөрэнээччилэргэ баҕа санааны үөскэтии.

УРУОК БЫЛААНА

1. 1913 сыл Абыйга бастакы оскуола арыллыыта.
2. Н.Д. Шараборин - бастакы учуутал.
3. Бастакы үөрэнээччилэр ханнык усулуобуйага үөрэммиттэрэй?
4. Ааһыыга, суруйууга, ахсаанна үөрэтии – олох инники сайдыытын сүрүн кэскилэ, туттаба.

УРУОК ТЭРЭЭНИНЭ

Саха сирин картага. Н.Д. Шараборин хаартыскага эбэтэр мэтириэтэ. Кини туһунан ахтыылар, докумуоннар. Олохтоох кырдыаҥастарган кини туһунан ахтыыга уруокка сырытыннары. Үөрэх оруолун туһунан плакаттар, улуу дьон этиилэрэ.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиэттээ:

1. Абыйга бастакы оскуола хаһан арыллыбытай, бастакы учу-утал ким этэй?
2. Биһиги Н.Д. Шараборини тоҕо үрдүктүк сыаналыбыт?
3. Үөрэх суолтатын туһунан тугу этиэххин баҕарабын?
4. Тоҕо Н.Д. Шараборин сырдык аата куруук ааттаныа диэн этэбитий?
5. Бу этиини быһаар: «Олох диэн музыка, тыл уонна үлэ».

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. «Абыйга оскуола арыллыбыта 80 сыла». (Үбүлүөй матырыйааллара). 1993 с. «Хотугу кыым» хаһыат.
2. «За власть Советов в Якутии». Якутск. 1958 г. стр.225.
3. Слепцов Б.Д. «Краткий исторический очерк о развитии народного образования в Абыйском районе». (Доклад. 1969 г.).
4. Слепцов Н.В.-Абыйчанин «Первый учитель Абыя». «Хотугу кыым» от 1 октября 1983 г.
5. Томский А.Т. «Из истории развития народного образования в Абыйском наслеге». (Доклад учителя Томского А.Т.). 1987 г.

6. ТЕМА

АБЫЙ ОРОЙУОНА ТӨРҮТТЭНИИТЭ УОННА СОВЕТСКОЙ БЫЛААС СЫЛЛАРЫГАР САЙДЫЫТА (3 чаас)

КИИРИИ

1917 сыллаахтан, ыраахтааҕы былааһа сууларыллыбытын кэннэ, оройуон сиригэр олорор нэһилиэнньэ элбэх булкуурдаах, улахан дьалхааннаах, хаан тохтуулаах ыарахан, халбанг олоххо олорон ааспыт.

Саха сирин Киин Ситэриилээх Кэмитиэтин уураабынан 1930 сыл ыам ыйын 25 күнэ – Абый оройуона төрүттэммит күнэ. Кини киининэн Абый сэлиэнньэтэ бигэргэтиллибитэ.

Абый оройуона Саха Республикатын састаабыгар туспа административнай-территориальной единица быһыытынан быһаарыллыбыта кини инники политической, экономической, социальной сайдытыгар сүнкэн улахан суолталаах.

Аҕа көлүөнэлэр сыралаах үлэлэрин түмүгэр биһиги оройуоммут норуотун хаһаайыстыбатын бары салаатыгар кэккэ ситиһиилэринэн Сахабыт Республиката инники сайдытыгар бэйэтин сэмэй кылаатын киллэрэр.

Биһиги оройуоммут сүрүн дьарыга – тыа хаһаайыстыбата. Бу салааҕа оройуон ситиһиилэрэ үрдүкү тулар уорганнарынан элбэктик чорботуллан бэлиэтэммиттэрэ.

Үөрэхтээһин киэн далааһыннаахтык ытыллыытын түмүгэр республикаҕа киэнник биллэр ученайдар, араас идэлээх бастын үлэһиттэр иитиллэн табыстылар.

Өрүс транспорта киэнник сайдан, норуот туттар таһаҕастара Индигир өрүһүнэн биэрэкпит анныгар диэри аҕалылар буолла.

Оройуоммут үлэбэ, үөрэххэ ситиһиилэрэ аҕа көлүөнэлэр сыралаах үлэлэринэн төрүттэммитэ, ситиһиллибитэ хас биирдиититтэн истин махталы, инники көбүлээһини ылыах тустаах.

Кинилэри солбуйан, санаттан сана көлүөнэ үөскээн, иитиллэн олохпут салгы сайдытыгар кыттыыта общество сайдар сокуонунан буолар.

Биһиги бүгүн эдэр ыччаппытыгар, кини билиитигэр, күүһүгэр-уоҕугар, баҕатыгар, төһө да итэҕэстэр, ыарахаттар, көтүтүүлэр, сыһалар баалларын үрдүнэн, эрэллээхпит, эрэнэбит. Оройуоммут инники сайдар кэскиллэрэ хас биирдиибит дууһатын астыннарарын астыннарар, үөрдүөн үөрдэр.

Дьон олоҕо тупсарыгар, дьолун иһин өйбүтүн-санаабытын би-иргэ түмэн, күүспүтүн-уохпутун холбооммут, эрчимнээх үлэнэн кыттыахпыт.

Оройуоммут инники сайдыыта хас биирдиибит сыралаах үлэтин эрэйэр.

УРУОК СЫЛА

Абый оройуонун олохтоохторо ааспыт кэмнэргэ олорон, сайдан кэлбит кэрдиис олохторун биир кэлимник көрдөрүү ситиһиллиэхтээх. Гражданский сэрии ыар кэмнэрэ, норуот олоҕо-дьаһаҕа сатарыйыыта, хаан тохтуута туох баарынан көрдөрүллүөхтээхтэр. Биһиги ситиһиибит, кыайыбыт хас да көлүөнэ сыралаах үлэтинэн, өйүнэн-санаатынан, барҕа баҕатынан ситиһилибитэ, олохтоммута. Итилэри сэргэ атын норуоттар быраатты көмөлөрө умнуллуу суохтаах.

Биһиги инники эрэлбит, кэскилбит үөрэхтээх, культуралаах эдэр көлүөнэбэ. Биһиги сыалбыт - бүгүн туох ситиһилибитинэн дуоһуйан, астынан, тохтоон хаалбакка, эбии, салгы сайыннары, тупсары, байыты.

УРУОК БЫЛААНА

1. Гражданский сэрии ыарахан кэмнэрэ. Хаан тохтуулаах кыргыһылар буолуоталаабыт миэстэлэрэ.
2. Абый оройуона төрүттэниитэ.
3. Оройуон социальной-экономической сайдыытыгар маннайгы дьаһаллар.
4. Биһиги оройуоммут пятелсткалар сылларыгар социальной-экономической сайдыыта.
5. Биһиги оройуоммут сүрүн дьарыгын тыа хаһаайыстыбатын

сайыннары. Кини салаалара: сылгы, таба, ынах ийтиитэ, түүлэхтээһин, балыктааһын, килиэккэлээх кыгылы иитии.

6. Оройуон салайааччылара, коммунистара, комсомолцтара, пионердара.

7. Үөрэхтээһин сайдыыта.

8. Өрүс порда.

9. Аэропорт.

10. Тутуу тэрилтэтэ.

11. Культура, библиотекалар.

12. Физкультура уонна спорт.

13. Оройуон талааннаахтара.

14. Доруобуйа харыстабылын сайдыыта.

15. Сибээс (радио, телеграф, почта).

16. Ис дьыала отдела.

17. Эргигэн сайдыыта.

18. ДЭС.

19. Дружина – оройуон урукку киинэ.

20. Суд, прокуратура.

21. Редакция, типография.

22. Госбанк, сберкасса.

23. Коммунальнай хаһаайыстыба сайдыыта.

24. Олобу-дьаһабы хааччыар комбинат.

25. Общественнай тэрилтэлэр.

26. Санэпидстанция.

27. Абый оройуонун ийэлэрэ.

28. Оройуонмут аатырбыт үлэһит дьонноро.

29. Наһараадалаах биирдиилээн дьоннор, тэрилтэлэр.

30. Абый сириг сиртэн хостонор баайдара.

31. Телевидение сайдыыта.

32. Армияба сулууспалаабыттара.

33. Баһаарынай чаас.

34. Бастыггары, пааматынньыктары, ытык сирдэри ытыктааһын, үйэтитии.

35. Метеостанция.

УРУОК ТЭРЭЭНИНЭ

Абый оройуонун картата. Стендэлэр. Салааларынан оройуон экономическай уонна социальнай сайдыытын туһунан докумуоннардаах матырыйааллар. Хаартыскалар, фотоальбомнар, видеофильмнэр. Уруоктар былааннарыттан көрөн, специалистары, тренердэри, биллиилээх дьоннору, кырдыаҕастары ыныртаан сырытыннарыы.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиэттээ:

1. Гражданскай сэрии сылларын быһаар, кини дьонго туох алдьархайдааҕый?
2. Биһиги оройуоммутугар хаан тохтуулаах кыргыһыылар буолталаабыт сирдэрэ ханна баалларый?
3. Экономическай уонна социальнай сайдыы диэн тугуй?
4. Абый оройуона хаһан төрүттэммитэй? Бастакы киинэ ханна этэй?
5. Тыа хаһаайыстыбатын сүрүн салааларын ааттаталаа уонна 1-2 салаа туһунан тугу билэргин кэпсээ.
6. Өрүс пордун, аэропорт тэрилтэлэрин тоҕо өссө күүскэ сайыннарыы боппууроһа турарый?
7. Оройуон аатырбыт талааннаах дьонноруттан кимнээхтэри билэбиний, кинилэртэн туохха үөрэниэххэ сөбүй?
8. Оройуонун, нэһилиэгин үлэнэн аатырбыт дьонноро кимнээхтэрий? Ханнык наҕараадалаахтарый?
9. Оройуонна ханнык тэрилтэлэр үлэлэрин үрдүктүк сыаналыыгын, тоҕо?
10. Орто үөрэх аттестатын ыллаххына, ханнык тэрилтэбэ үлэлиэххин баҕарабын, ханнык идэни талар былааннааххыный? Тоҕо?

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. «Абыйский район (в цифрах и фактах)». Политагитация. 1987 г. №19 стр.32-33.

2. «Хотугу кыым» 40 сылын туолла». «Хотугу кыым» хаһыат. 1993 с. Ыам ыйын 5 күнэ.

3. Абыйчанин Н.В. «Индибир эйгэтэ кизрэкэйэр». (Абый орой-уонун историятыттан). «Хотугу кыым» хаһыат. 1989 с. Атырдыах ыйын 4 күнэ.

4. Абыйчанин Н.В. «Ол ньиргиздээх сылларга». «Кыым» хаһыат. 1987 с. Ыам ыйын 5 күнэ.

5. Абыйчанин Н.В. «Хотугу кыым» сыдыаайа турдун». Ахтыы. «Кыым» хаһыат. 1993 с. Ыам ыйын 5 күнэ.

6. Борисов В. «Өрө күүрүүлээх кэм этэ» (оройуон тэриллибитэ 60 сылыгар) «Хотугу кыым» хаһыат. Белаи Гора бөһүөлэгэ. 1990 с. ыам ыйын 23 күнэ.

7. Горохов И.И. «60-летие Абыйского района». Газета «Хотугу кыым» п.Белая Гора. 1990 г. 23 июня.

8. Грачев Д. «470-я параллель». Газета «Социалистическая Якутия». 1957 г. 31 января.

9. Дохунаев В., Гоголев С. «Индибир устун суоллаабы бэлиэтээһиннэр». «Абый оройуона уруккута уонна билиннитэ». «Хотугу сулус» сурунаал. 1987 с. №6 стр. 85-95.

10. Дохунаев В.Н. «Мин Абыйым». «Эдэр коммунист» хаһыат. 1990 с. атырдыах ыйын 22 күнэ.

11. Иванов И.А. «О далеком Заполярье». Газета «Социалистическая Якутия». 1957 г. 5 июня.

12. Марфусалова А.Д. «В духе дружбы и взаимопонимания». Политагитация. 1986 г. №24 стр. 15-18.

13. Марфусалова А.Д. «Главное в перестройке - практические дела». Политагитация. 1987 г. №19 стр. 23-26.

14. Момский Н. Абый сирин устун айан. «Индибир уотгара» хаһыат. 1978 с. Атырдыах ыйын 18 күнэ.

15. Никулин К.Н. «Ааспыт буурҕа сылларыгар» Е.Н. Бережнов ахтытыын К. Никулин суруйуута. 1967 сыл. (Матырыйаал олохтоох музейга сытар).

16. Новиков Г. «Доҕотторум кэриэстэригэр». (оройуон 60 сылыгар). «Хотугу кыым» хаһыат 1990 с. бэс ыйын 2 күнэ.

17. Никулин К.Н. «Архыыптар кистэлэннэриттэн». (Абыйга Советскай былааһы олохтооһун историятыттан). «Хотугу кыым» хаһыат. 1990 с. бэс ыйын 2 күнэ.

18. Ошустанов С.Г. «Далекая наша молодость. к 60-летию района». Газета «Хотугу кыым». 1990 г. 9 мая.

19. Ошустанов С.Г. «О чем рассказывают старые фотоснимки». «Хотугу кыым» хаһыат. 1987 с. 29 августа.

20. Протодьяконов Е. «Үчүгэй да дойду этэ». (оройуон тэриллибитэ 60 сылыгар). «Хотугу кыым» хаһыат. 1990 с. муус устар 11 күнэ.

21. Слепцов Б.Д. «Край, разбуженный Октябрем». Политагитация. 1987 г. №19 стр. 18-22.

22. Слепцов Д.Г. «Сылгы сылыгар» (Абый оройуонун 60 сылын көрсө). «Хотугу кыым» хаһыат 1990 с. кулун тутар 14 күнэ.

23. Старков И. «Абый сирин устун». «Индибир уоттара» хаһыат. 1981 с. Атырдыах ыйын 11 күнэ.

24. Степанова А.Н. «Без прошлого нет настоящего». Воспоминание об районе. «Хотугу кыым» хаһыат. 1987 с. Алтынны 14 күнэ.

25. Томский С. «Полярнай эргимтэ кэтэбэр». О социально-экономическом развитии Абыйского района. «Кыым» хаһыат. 1983 с. 8 марта.

26. Хохлачев В. «За Момским хребтом» (Об Абыйском районе). Газета «Социалистическая Якутия». 1957 г. 31 марта.

7 Т Е М А

АБЫЙ ОРОЙУОНА АҢА ДОЙДУНУ КӨМҮСКҮҮР УЛУУ СЭРИИ СЫЛЛАРЫГАР (1941-1945 сс.) (3 чаас)

КИИРИИ

Сэри – бу тыл бар дьон барыларын дууһатын хамсатар. Сэри – өлүү-сүтүү, умайыы, алдьаныы-кээһэни. Сэри – бу дьоннор ынчыктара. Сэри – бу улуу сүтүктэр. Ийэни, аҕаны, убайы, эдьи-ийи, бырааты сүтэри. Тулаайах хаалыы... Сэри – бу алдьархай!

Абый оройуонун олохтоохторо Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэри ыарахан сылларын, дойдубутун тула түмсэн, тэннэ үллэстибиттэрэ.

Кыайыы иһин геройдуу үлэлээбиттэрэ. Биһиги оройуоммутугар Кыһыл армияҕа сулуусаҕа ынҕырыы ытыллыбатаҕа.

Абый сиригэр-уотугар төрөөбүт уолаттарбыт атын сирдэргэ үлэли, үөрэнэ сылдьаннар, Кыһыл армияҕа ынҕырыллан, сэри уотугар кыттыбыттара, аатырбыттара. Кинилэр ааттара бу бааллар:

Бережнов Алексей Константинович

Ефимов Гаврил Николаевич

Слепцов Константин Дмитриевич

Стручков Николай Васильевич

Оборона фондатыгар 252 тыһ. солк. харчынан, 13 гр. кыһыл көмүһүнэн, 552 итии таҕаһынан көмө оҥоһуллубута. Абый сирин хас биирдии олохтооҕо бэйэтин соруугун, оруолун, сыалын чопчу билэрэ, өйдүүрэ, бары сыратын кыайыы иһин, бүтүннү күн иһин харыстаабатаҕа.

УРУОК САЛА

Үөрэнээччилэргэ өссө төгүл өйдөтүөххэ:

Сэри – бу алдьархай! Бииргэ түмсүү – улуу күүс! Алдьархайы бииргэ түмсүүнэн, сүбэнэн, үлэнэн кыайбыттара.

Абый сиригэр төрөөбүт, улааппыт уолаттарбыт өстөөбү утары сэри уотугар кыттыыларын, аатырбыттарын көрдөрүү.

Абий үлэһит дьонун геройдуу үлэлэрэ. Кыһыл армияҕа оборона фондатыгар көмөлөрө. Маннык сэрии хатыламматыгар, буолбатыгар Аан дойду дьоннорун кытары «Сэрии – суох!» диэн хамсааһынна кытты. Итини сэргэ сэрэтиэххэ: өскөтүн сэрии суоһуур буоллабына, төрөөбүт сиргин, дьоннун көмүскүүргэ бэлэм буолуохтааххын.

Биир дойдулаахтарбытыгар, хорсун буйуттарбытыгар махтал! Аҕа көлүөнэ геройдуу үлэтигэр барҕа баһыыба! Тылларын этиигэ, куруутун өйдүүргэ угуйуохха.

УРУОК БЫЛААНА

1. Биһиги биир дойдулаахтарбыт – хорсун буйуттар.
2. Кыайыи иһин Абый оройуонун дьонун геройдуу үлэлэрэ.
3. «Сэрии – суох!», «Үлэ – ээх!» диэн хамсааһыннар.

УРУОК ТЭРЭЭҺИНЭ

Абий оройуонун картата. Сэрии алдьархайын көрдөрүүгэ аналдаах кинигэлэр, экспонаттар, стендэлэр, хаартыскалар. Сэрии, тыыл бэтэрээннэрин ыңыран сырытыннары.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиэттээ уонна соруудахтары толор:

1. Сэрии диэни хайдах өйдүүгүн?
2. Биһиги оройуонна төрөөбүт хорсун буйуттары кимнээби билэбиний?
3. Тыыл бэтэрээннэриттэн кимнээби билэбиний? Кинилэр сыралаах үлэлэрин туһунан ыйыталаһан бил уонна кэпсээ.
4. Эн төрөппүттэрин, аймахтарын сэрии сылларыгар сыралаах үлэлэрин туһунан ыйыталаһан бил уонна кэпсээ.
5. Сэрии алдьархайа суоһаатабына, эн тугу гынааххыный?

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. «Вклад народов Якутии в дело Победы» (1941-45 гг.). Якутск. 1983 г.

2. «Вклад народов Якутии в дело Победы» (1941-45 гг.). Якутск. 1985 г. стр. 125.

3. «Во имя Победы». Сборник документов и материалов. Якутск. 1965 г. стр.39.

4. Оройуон музейын матырыяааллара, экспонаттара.

5. Петров Д.Д. «Якутия в годы Великой Отечественной войны». Часть 2. Якутск. Стр.142.

6. Ребров Н.С. «Барыта фронга ананар. Абый оройуона сэрии сылларыгар». «Хотугу кыым» хаһыат 1985 с. Ыам ыйын 1 күнэ.

8 Т Е М А

БЕЛАЙ ГОРА БӨҮӨЛЭГЭ – АБЫЙ ОРОЙУОНУН САНА КИИНЭ. НЭҢИЛИЭКТЭР (3 чаас)

КИИРИИ

Белай Гора бөһүөлэгэ 1974 сылтан Абый оройуонун киинин статуһун ылбыта.

Оройуон урукку киинэ – Дружина бөһүөлэгэ. Дружина бөһүөлэгин кэккэ сылларга сылын ахсын сааскы уу халааннаан ылар буолан, улахан ороскуоттар тахсалларыттан уу ылбат сиригэр көһөрүллүбүтэ.

Оройуон салалтата сана сири үөрэтэн, билэн баран, үрдүкү уорганнарга оройуон киинин сана сиргэ көһөрөргө көрдөһүү сурук түһэрбитэ. Республика салалтата оройуон сана киинэ олох-суйуохтаах сири кэлэн көрбүт, билсиспит буолан, бу боппуруос быһаарыллыытын түргэтэппитэ.

Оройуон бары нэһиликтэргэ тыа хаһаайыстыбатын сайыннарыынан дьарыктаналлар.

Абый оройуонун сүрүн дьарыгынан эт, үүт бородууксуйатын онорон таһаарыы, үрдэтии буолар. Бары нэһиликтэргэ ынаҕы, сылгыны иитэллэр. Оттон Майыар нэһилиэгин сүрүн дьарыгынан ынах, сылгы иитиитин сэргэ таба иитиитэ буолар.

Абый, Майыар, Мунурдаах, Уолбут, Ураһалаах нэһиликтэригэр орто оскуолалар аһыллан, Оттоох Атах учаастагар начаалынай

оскуола үлэлиллэр. Бары нэһилиэктэргэ дьаһалта уорганнара үлэ-хамнас барытынан, кэскиллээх боппууостарынан дьарыктаналлар.

Оройуоммут олохтоохторо бэйэлэрин инники олохторо тупсарыгар, нэһилиэктэр социальнай-экономическай сайдыылара бөбөргүүрүгэр рыночнай экономика араас көрүнгүнэрин сайыннарыах тустаахтар.

УРУОК СЫЛА

Үөрэнээччилэри төрөппүттэрин, иитэн улаатыннарбыт сирдэрин ытыктыырга, таптыырга үөрэтии, өйдөтүү, иитии. Хас биирдии киһи төрөөбүт дойдутун историятын, айылҕатын үчүгэйдик үөрэтиэхтээх, билиэхтээх. Хас биирдии киһи өйдүөхтээх, билиэхтээх: кини төрөөбүт-үөскээбит нэһилиэгэ тугунан инники сайдар кэскиллээбин, онуоха туох оноһуоллуохтаабын. Эдэр ыччакка өйдөтүүххэ, тирдиэххэ, кинилэр эрэ төрөөбүт сирдэрин инники сайдыытын быһаарар, сайыннарар тутаах дьоннор буолалларын. Ити боппууостары сөптөөхтүк быһаарыыга эдэр ыччат бигэ түмсүүлээх, былааннаах буюлуутун ситиһии.

УРУОК БЫЛААНА

1. Дружина бөһүөлэгэ – оройуон урукку киинэ. Олохсуйбут сирэ.
2. Бела́й Го́ра бөһүөлэгэ – оройуомут сана киинэ. Төрүттэммит, олохсуйбут биричинэлэрэ.
3. Мин нэһилиэгим барҕа бааһа уонна инники сайдар кэскилэ.
4. Нэһилиэктэр ыкса сибээстэрэ – оройуон инники кэскилэ.

УРУОК ТЭРЭЭНИНЭ

Абый оройуонун, нэһилиэгин карталара. Нэһилиэк историятын, тыыннаах айыҕатын, экономикай сайдыытын туһунан стэндэлэр, хаартыскалар, экспонаттар уо.д.а. матырыйааллар. Нэһилиэк олохтоохторун сырытыннаран кэпсэтии.

ДЫЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиэттээ уонна инники сорудахтары толор:

1. Төрөөбүт сириг, олохсуйбут историятын туһунан тугу билэбин?
2. Нэһилиэгин сүрүн дьарыга тугуй?
3. Нэһилиэгин инники сайдар кэскилэ.
4. Төрөөбүт сириг олоҕор-дьаһаҕар туох хомотор итэбэс-быһаҕас баарый, олору хайдах туоратыахха сөбүөй?
5. Төрөөбүт сириг тугунан киэн туттабыный?
6. Атын нэһилиэктэри кытары ыкса сибээс туохха нааданы, туох туһалаабыый?
7. Нэһилиэгин историята, айылҕата барыта суруллан бүттэ дуо? Туох сурулла илигий? Олору ким суруйуохтаабыый?
8. Төрөөбүт сириг, дойдугун эйигиннээбэр ордук таптыыр ким баарый, суох буоллабына, төрөөбүт нэһилиэгин инники сайдытыгар тугунан көмөлөһөр бағалааххыный? Кэпсээ.
9. Дьээн таһыгар ханнык үүнээйини олортун, хаһан олордубуккунуй эбэтэр хаһан олордор былааннааххыный? Кэпсээ.
10. Эн нэһилиэгин сиригэр-уотугар ханнык историческай мистэлэр, пааматынныктар баалларый, тоҕо кинилэри көрөр-харайар нааданы?
11. Төрөппүттэрин төрөөбүт сириг, историятын билиигэр, айылҕаны харыстыргар, көмүскүүргэр тугу сүбэлииллэрий, көмөлөһөллөрүй? Кэпсээ.

УРУОККА ТУҤАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Олохтоохтор ахтыыллара.
2. Олохтоох «Хотугу кыым» уонна республика хаһыаттарыттан аналлаах матырыяаллар.
3. Музейдар экспонаттара, матырыяаллара.
4. Архыып матырыяаллара, докумуоннара.
5. Белай Гора бөһүлөгүн 20 сыла. «Хотугу кыым» хаһыат. 1994 с.

9 ТЕМА

АҢА КӨЛҮӨНЭБЭ – АЛБАН ААТ. ЫЧЧАТ – ОРОЙУОН ИННИКИ КЭСКИЛЭ (3 чаас)

КИИРИИ

Тыыннаах айылҕа уларыар, сайдар сокуоннардааҕын курдук киһи обществота бэйэтэ туспа сокуоннардаах. Көлүөнэттэн көлүөнэбэ тус туһунан соруктар, сыаллар сүктэриллэн, олохпут күнтүүн уларыа, инники сайда турар. Аҕа көлүөнэ сыралаах үлэтинэн оҕоһуллубуту сыаналыырга, махтанарга, ситэриллибэтэҕи ситэрэн биэрэргэ, сагананы, үчүгэйи, кэрэни айарга эдэр ыччат айылҕаттан айыллыбыт ыйааҕа, сорууга, сыала, изнэ буолар. Общество киһи сыралаах үлэтинэн уларыар, сайдар. Үлэһит, культуралаах эдэр киһи олоххо дьингнээх бэйэтин миэстэтин булунар.

Саха уола эбэтэр кыһа сахалар муспут олоххо уопуттарын, үтүө үгэстэрин диринник үөрэтэн, билэн, салгыы сайыннарар, кэнэтэр кыахтаах. Оччоҕо эрэ кини тыыннаах тулалыыр эйгэтэ олохпут араас мускуурдарын, эрийиилэрин, ыгыыларын, мэһэйдэрин, ыарахаттарын, олуурдарын ааһыаҕа, быыһыаҕа, кыайыаҕа, салгыы тулалыыр эйгэтин көрүөбэ, истиэбэ, харыстыаҕа, сана олобу тутуоҕа, сайыннарыаҕа.

Аҕа көлүөнэ эдэр ыччакка бэйэтин уопутун, билиитин, баҕатын, үгэһин, эрэлин араас өрүттээх үлэнэн тарҕатар, үөрэтэр, иитэр. Саха норуотун кэрэбэ угууар культуратын, үтүө үгэстэрин, баай кэрэ айылҕатын билигини булкуурдаах, рыноктаах общество барытын госту сотор кутталланна.

Өлөрүүнү, күүһүлээһини, уорууну, алдыатыны, арыгылааһыны, бэйэ эрэ омугун өрө тутар пропаганданы, иитиини утары сорунуулаахтык, эрчимнээхтик турунуохха.

Итилэри утары охсуһууга кыайыылааҕынан тахсыахха сөп. Өскөтүн саха эдэр ыччата саха норуота үйэлэртэн үйэлэргэ мунһуммут үтүө үгэстэрин, культуратын, тылын ылынан, салгыы үөрэтэн, билэн, туһанар, олохтуур, сайыннарар эрэ буоллаҕына.

Эдэр көлүөнэ батыһыаҕа биһигини, өскөтүн төрөөбүт ийэбит, аҕабыт тылын, культуратын, үтүө үгэстэрин сайыннарар, сахалыы

толкуйдуурга, өйдүүргэ үөрэттэхпитинэ. Ийэ, аҕа оҕолорун иитиитигэр ыкса көмөлөстөхпүтүнэ.

УРУОК СЫЛАЛА

Аҕа көлүөнэ араас өрүттээх үлэтин көрдөрүү. Общество сайдыытыгар тахсыталыыр халбаннааһыннары, уларыылары, хамсааһыннары, токурутуулары биир кэлимник ойуулаан сырдатты.

Көлүөнэлэртэн көлүөнэлэр солбуллан, уларыян иһиилэрин, эдэр ыччат аҕа көлүөнэ үтүө үгэстэрин салҕаан, тупсаран иһэрин холобурдаан быһаары.

УРУОК БЫЛААНА

1. Аҕа көлүөнэ араас өрүттээх сыралаах үлэтэ.
2. Оройуон, нэһилиэк киэн туттар үлэһит дьоно.
3. Эдэр ыччаттар сыралаах үлэлэрэ, үөрэхтэрэ, бастынтан бастыннара.
4. Эдэр ыччат – оройуон, нэһилиэк инники кэскилэ, эрэлэ.
5. Аҕа көлүөнэ үтүө үгэстэрин харыстыахха, сайыннарыахха, үйэтитиэххэ.

УРУОК ТЭРЭЭҢИНЭ

Оройуон, нэһилиэк карталара. Оройуон, нэһилиэк үлэһит дьоннорун сыралаах үлэлэрин, норуот хаһаайыстыбатын араас үлэлэрин салааларын көрдөрөр стендэлэр. Туттуллубут сэптэр-сэбиргэллэр, танастар, хаартыскалар уо.д.а. матарыйааллар.

Үлэ бэтэрээннэрин уонна эдэр үлэһиттэри ыңыран сырытыннары, кэпсэтии.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиттээ:

1. Аҕа көлүөнэ диэн кимнээҕи ааттыылларый?
2. Кинилэр сыралаах үлэлэрин туһунан тугу билэҕиний?
3. Ону туоһулуур эн нэһилиэккэр туох баарый?
4. Тоҕо «Аҕа көлүөнэ – албан аат» дииллэрий, тоҕо кинилэр аатарын умнуо суохтаахпытый, үйэтитиэхтээхпитий?

5. Эн нэһилиэккэр кырдыаҕастартан кимнээҕи билэбиний? Кинилэр сыралаах үлэлэрин туһунан тугу кэпсиэххиний? Тоҕо кинилэри убаастыахха сөбүй, ааттарын үйэтитиэххэ нааданый?

6. Тоҕо этэллэрий: «Эдэр ыччат оройуон инники кэскилэ, эрэлэ» диэн?

7. Эдэр үлэһиттэртэн кимнээҕи билэбиний? Кинилэр үлэлиир усулуобуйалара хайдаҕый?

8. Нэһилиэк бастын үлэһит эдэр ыччаттара кимнээхтэрий?

9. Тоҕо этэллэрий: «Саха эдэр ыччата арыгыттан эстэн эрэр» диэн. Бу боппурус эн нэһилиэккэр хайдах туруктааҕый?

10. Тоҕо арыгылааһын дэлэйдэ дии саныыгын? Арыгылыыр эдэр киһини көннөрүүххэ сөп дуо? Хайдах?

11. Тоҕо эдэр киһиэхэ арыгылааһын, табахтааһын кутталлааҕый, билэбин дуо?

12. Тоҕо талааннаах, дыбуурдаах, үрдүк культуралаах киһини көмүскүүххэ, харыстыахха, киниэхэ көмөлөһүүххэ наадалааҕый? Итинник дьоннор эн нэһилиэккэр, оройуоннар бааллар дуо?

13. «Саха омук уһуктан эрэр» дииллэр. Итини хайдах өйдүүгүнүй?

14. Тоҕо дьиз кэргэн оруола оҕону ийтиигэ өссө үрдүөхтээҕий? Санааҕын аһаҕастык атастас.

УРУОККА ТУҢАНЫЛЛАР МАТАРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Борисов В. «Өрө күүрүүлээх кэм этэ». (Оройуон тэриллибитэ 60 сылыгар). «Хотугу кыым» хаһыат. 1990 с. Ыам ыйын 23 күнэ.

2. Горохов И.И. «60-летие Абыйского района». Газета «Хотугу кыым». 1990 г. 23 июня.

3. Олохтоохтортон ахтыылары хомуйуу.

4. Слепцов М.М. «Абый оройуонугар үөрэхтээһин сайдыыта». «Хотугу кыым» хаһыат. 1991-1992-1993 сс.

5. Соломов С. «Ахтан-санаан ааһыаҕын». (Оройуон хомсомуолун 60 сыллаах үбүлүөйүгэр). «Хотугу кыым» хаһыат. 1989 с. Алтынны 28 күнэ.

6. «Хотугу кыым» уонна республика хаһыаттарыттан матырыйаллар.

10 ТЕМА

АБЫЙ ОРОЙУОНУГАР АРААС ОМУКТАР БЭРЭСТЭБИИТЭЛЛЭРИН БИИР СОМОҢО ИЛЛЭЭХ ОЛОХТОРО (3 чаас)

КИИРИИ

Саха сирэ Россия састаабыгар киирбитэ 360 сылын биһиги республикабытыгар олорор бары норуоттар бэрэстэбиитэллэрэ үрдүк өрө көтөҕүүлээх, үөрүүлээх быһыыга-майгыга бэлиэтээтилэр.

Бу сүнкэн суолталаах түгэни биһиги оройуоммут нэһилиэнньэтэ – эбээннэр, юкагирдар, нууччалар, буряттар, татаардар, украинецтар уо.д.а. – бииргэ түмсэн, үөрэн-көтөн атаардылар. Биһиги оройуоммут социальной-экономической сайдыыларга ситиһиилэрэ бары норуоттар бэрэстэбиитэллэрэ биир сомоҕо иллээх олохторун, сыралаах үлэлэрин түмүгэ буолар. Өрүс пордугар, аэропортка, тутууга, оскуолаларга, эргингэ, коммунальной хаһаайыстыбага нууччалар, украинецтар, буряттар, татаардар уо.д.а. омуктар сыралаах үлэлэрин оруола оройуон инники сайдыытыгар улахан. Ханнык баҕарар норуот ахсаана аҕыйабыттан-элбэбиттэн тутулуга суох биир тэн бырааптаабын, биир сокуонна бэринэрбитин биһиги билэбит. Былыр былыргыттан күн бүгүнүгэр диэри ханнык баҕарар норуокка биирдиилээн уорар, алдыатар, күүһүлүүр, өлөрөр-өһөрөр, арыгылыыр, быдыардык санарар халабырдыттар, түөкүннэр, ороспуонньуктар, киһиргэстэр, киэптээччилэр, өһүргэстэр уо.д.а. баар буолааччылар.

Сороҕор биир-икки атын норуот бэрэстэбиитэллэрэ түктэри быһыылары онордохторуна, ити дьоннорунан сирэйдээн бүттүүн норуоту үөбүү, сааныы, утары туруу улахан сыһа буолар.

Ханнык баҕарар мөккүөрү остуол утарыта олорон, эйэлээх быһаарыыны ылыныы ханнык баҕарар норуот муудараһын көрдөрүүнэн буолар. Ол иһин былыр былыргыттан саха норуотун эйэбэс, көнө, сымнаҕас майгыта, киэн-куон дууһалааҕа элбэх араас норуоттарга биллэр. Ити үтүө үгэстэри салгыыр, ханатар, сайыннарар биһиги ытык иэспит.

УРУОК СЫАЛА

Саха Республикатыгар Саха сирэ Россия састаабыгар кирибитин 360 сылын бэлиэтээһини көрдөрүү. 360 сыл усталаах туоратын тухары Россия састаабыгар бири иллээх олоххо олорон кэлбит бири кэрдийс кэммитин кэлимник көрдөрүү. Ситиһиилэри сэргэ тахсыбыт албастары, сыһалары, көтүтүүлэри, итэбэстэри ситиһилии ыйан, быһааран, туоратыллыахтаабын, көнүөхтээбин үөрэнээччилэргэ өйдөтүү, кинилэри бири иллээх олоххо араас норуоттар бэрэстэбиитэллэрин кытары биригэ олорон, ийэ аҕа тылын билэн, үөрэтэн, сахалыы толкуйдаан, өйдөөн, саха норуотун культууратын салгыы сайыннарыыга угуйуу, баҕардыы буолуохтаах.

УРУОК БЫЛААНА

1. Саха сирэ Россия састаабыгар кирибитэ 360 сылын бэлиэтээһин.

2. Биһиги оройуонмутугар олохтоохтор араас норуоттар бэрэстэбиитэллэрин кытары иллээх олохторо. Кинилэр оройуон социальной-экономическай сайдыытыгар оруоллара.

3. Саха норуотун баай, үтүө үгэстэриттэн сорохторо эйбэс, сымнаҕас, көнө, быһаарыылаах буолуу.

УРУОК ТЭРЭЭҢИНЭ

Саха сириин картата. 360 сылы бэлиэтээбит бырааһынныкка анаммыт хаһыаттар, кинигэлэр матырыйааллара, хаартыскалар, стэндэлэр. Уруокка араас норуоттар бэрэстэбиитэллэрин ыныран көрүһүннэри, кэпсэтии.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыларга эпписттэ:

1. Саха сирэ Россия государствотын састаабыгар холбоммута 360 сылын хаһан бэлиэтээбиттэрэй?

2. Эн нэһилиэккэр ханнык норуоттар бэрэстэбиитэллэрэ ололлоруй, ханна үлэлииллэрий? Кинилэр үлэлэрэ экономика сайдыытыгар төһө оруоллаах дии саныгыный?

3. Саха эбэтэр атын норуот бэрэстэбиитэлэ куһаҥан быһыыны онордобуна, ити норуоту куһаҥан норуот диэххэ сөп дуо?

4. Аҕыйах ахсааннаах норуот элбэх ахсааннаах норуоту кытары бырааптара тэн дуо? Хайдаҕын быһаар.

5. Олохтоох норуоттар араас норуоттар бэрэстэбиитэллэрин кытары иллээхтик олороллорун үтүө өрүттэрин туһунан кэпсээ.

6. Национальной боппуруоһу быһаарыыга ханнык албастар, сыһалар, итэҕэстэр, токурутуулар таһаарыллыбаттарай? Олору көннөрүүххэ, туоратыахха сөп дуо? Хайдах? Үчүгэйдик бэлэмнэнэн, толкуйдаан, сурунан кэлэн, бэйэн санааҕын эт, быһаар.

7. Саха норуота эйэбэс, сымнаҕас, көнө, быһаарыылаах ди-иллэрин хайдах өйдүүгүн? Итилэри салгы сайыннарар, кэнэтэр суоллары билэбин дуо? Сурунан кэлэн быһаар.

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР

УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Иванов В.Н. «Россия+ Якутия, как это было». Статья газета «Якутия» от 6,7,8 октября 1992 г.

2. Николаев М.Е. «Якутия на рубеже двух веков». Газета «Якутия». 1992 г. 27 сентября.

3. Никулин В.Н. «360-летие вхождения Якутии в состав России» доклад на торжественном собрании трудящихся района п. Белая Гора. 29 октября 1992 г.

4. «Советы Якутии» газета, статья Ф. Сафронова «Уважать истину» от 25 декабря 1992 г.

5. «Советы Якутии» газета, статья Н.Г. Самсонова «Истоки» от 12 января 1992 г.

6. «Советы Якутии» газета от 29 октября 1992 г.

11 Т Е М А

АБЫЙ ОРОЙУОНА ЫАЛЛЫЫ ОЛОРОР ОРОЙУОННАРЫ КЫТАРЫ СИБЭЭҺЭ

(3 чаас)

КИИРИИ

Абый оройуона уһук хоту сытар Муома, Аллайыаха, Уус-Дьааны, Орто Халыма уонна Үөһээ Халыма оройуоннарын кытары быысаһар. Төрүт олохтоох норуоттар былыр былыргыттан ыкса сибээстээхтэрэ биллэр. Урут Зашиверскай уеһа сайдан, бөбүргөөн турар кэмигэр Индигир, Дьааны, Халыма өрүстэр олохтоохторо Зашиверскай уеһыгар бас бэринэллэрэ.

Элгэс улууһа төрүттэммит кэмигэр Абый, Аллайыаха уонна Муома олохтоохторо Элгэс улууһугар киирсэллэрэ уонна Верхоянскай уокуругуттан салайтараллара.

Советскай былаас олохтоммутун кэннэ оройуоннар бэрэстэбиитэллэрэ элбэхтик көрсүһэн, экономической, культурнай сайдыыларыгар байытыыны киллэрибиттэрэ.

Итинник сибээстэһиилэр кэлэр да өттүгэр сайда, хангы туруохтаахтар. Ыаллыы олорор оройуоннар икки ардыларыгар рынок экономиката ингэн киирэр кэмигэр экономической, культурнай сибээстэри бөбүргөтүөх тустаахпыт.

Экологической катастрофа куттала чугаһаабыт кэмигэр ыаллыы оройуоннар бииргэ санаабытын түмэн, күүспүтүн холбоон, экологической катастрофалартан быһһанар суоллары булууга, инники дьылбабытын эрэллээхтик көрөр дьаһаллары бииргэ ылыныахтаахпыт. Ити барыта ыаллыы оройуоннар ыкса сибээһи олохтуулларыттан тутулуктааба өйдөнүөх тустаах.

УРУОК СЫАЛА

Тулалыыр эйгэбэ туох барыта сибээстээбин тоһоһолоон бэлиэтээһин. Биһиги инники олохпут сайдыытыгар, туругуруутугар ыаллыы олорор оройуоннары кытары төһөнөн ыкса сибээстээхпит быһһаарыаба. Рынок экономиката олохтонуутун, экология

боппуруостарын быһаарыыны, ис ресурсаларбытын туһалаахтык туһаныыбытын, байыыбытын.

Билигин биир сүрүн боппуруоһунан төрөөбүт Индигир өрүспүтүн чөлүгэр түһэрии буолар. Билигин Индигирбит улахан алдьархайга түбэһэн турар. Кинини үтүөрдүүгэ Өймөкөөн, Муома, Уус-Дьааны, Аллайыаха, Абый оройуоннарын олохтоохторо бары биир өйүнэн-санаанан түмсэн, түргэнник чопчу дьаһаллар ылыллалларын ситиһи буолар. Индигир өрүспүтүн харыстаан, көмүскээн, быһаан ылыы – барыбыт сорукпут, ытык изэспит.

УРУОК БЫЛААНА

1. Ыаллыы олорор Аллайыаха, Өймөкөөн, Орто Халыма, Үөһээ Халыма, Уус-Дьааны уонна Муома оройуоннарын экономической, социальной сайдыылара.

2. Ыаллыы олорор оройуоннарбытын кытары экологической боппуруостары бииргэ быһаарыы соруктара.

3. Экономической, культурнай сибээстэһиилэр – олох көрдөбүлэ.

УРУОК ТЭРЭЭҢИНЭ

Саха сириг картата. Ыаллыы олорор оройуоннар туһунан стендэлэр, альбомнар уо.д.а. матырыйааллар. Индигир өрүс ыарахан балаһыанньатын туһунан сибидиэнньэлэр, докумуоннар. Экологической катастрофага аналлаах матырыйааллар. Уруктарга айылҕаны харыстыыр үлэһиттэри сырытыннарыы, кэпсэтии.

ДЬИЭБЭ ҮЛЭ

Бу ыйытыыларга эппиэттээ:

1. Ыаллыы олорор оройуоннар тустарынан тугу билэбиний?
2. Тоҕо ыаллыы олорор оройуоннары кытары сибээһэ суох ологор табыллыбатый?
3. Экологической катастрофага чугаһаан эрэрбитин быһаар.
4. Индигир өрүс уруккутун уонна билигини туругун холобурунан быһаар, итинник алдьархай салҕанан барар түбэлтэтигэр туох буолуоҕай?

5. Экологической катастрофаттан быһанарга ханнык суоллар баалларын быһаар.

6. Тулалыыр эйгэни харыстааһынга тахсыбыт ханнык сокуоннары, уураахтары, быһаарыылари билэбиний?

УРУОККА ТУҔАНЫЛЛАР МАТЫРЫЙААЛЛАР УОННА ЛИТЕРАТУРА

1. Закон об охране природы Якутской АССР. (принят VIII сессией Верховного Совета Саха ССР). Якутск. 17 октября 1991 г. №648-ХII.

2. Закон Республики Саха (Якутия) «Об административной ответственности за экологическое правонарушение» принят Верховным Советом РС(Я) март 1993 г.

3. Индигир өрүһү харыстыырга буолуталаабыт региональной мунньахтар быһаарыылара. 1990-1991 сс.

4. Колесов М.И. «История Колымского края». Якутск. 1991 г.

5. Ыаллы олорор оройуоннар туһунан аналлаах кинигэлэр, ыстатыйалар уо.д.а. матырыяаллар.

6. «Хотугу кыым», «Кыым» уо.д.а. хаһыаттарга экология туһунан тахсыбыт матырыяаллар.

Ц С А Л А А

АБЫЙ ОРОЙУОНУН ИСТОРИЯТЫН ҮӨРЭТИИНИ САҒАЛЫЫРГА, КЭНЭТЭРГЭ, САЙЫННАРАРГА КУРУҢУОКТАРЫ ТЭРИЙИИГЭ, РЕФЕРАТТАРЫ СУРУЙТАРЫЫГА, СЕМИНАРДАРЫ, КОНФЕРЕНЦИЯЛАРЫ БЫТЫЫГА ТЕМАЛАР, БОППУРУОСТАР

1. Биһиги оройуоммут төрүт олохтоох норуоттара: юкагирдар, эбээннэр олохторо-дьаһахтара. Кинилэр төрүт олохтоох норуоттар буолалларын тугунан дакаастыахха сөбүй?

2. Сахалар Абый оройуонун сиригэр кэлиилэрэ, олохсуйуула. Кинилэр бу сиргэ хаһан, хантан, тугунан кэлбиттэрин ханнык матырыйаалларга олобуран дакаастыыгын?

3. Зашиверскай куорат эргин, культура сайдытыгар оруола.

4. Зашиверскай уеһа төрүттэниитэ.

5. Элгэс улууһун историята.

6. Бастакы нуучча айанньыттарын кэлиилэрэ.

7. Юкагирдар, эбээннэр, сахалар абыычайдара, үгэстэрэ, итэҕэллэрэ.

8. Бастакы оскуола аһыллыыта. Бастакы учуутал Шараборин Н.Д.

9. Абый оройуонун төрүттэниитэ уонна Советскай былаас сылларыгар сайдыыта.

10. Биһиги оройуоммут Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сылларыгар (1941-45 сс.).

11. Юкагирдары, эбээннэри, сахалары тоҕо «айылҕа оҕолоро» дириллэрий?

12. Партийнай ячейка тэриллиитэ.

13. Комсомол комитета.

14. Пионерскай тэрилтэ.

15. Гражданскай сэрии сылларыгар.

16. Биһиги оройуоммут сүрүн дьарыга – тыа хаһаайыстыбата.

17. Белай Гора бөһүөлөгэ – Абый оройуонун саҕа киинэ.

18. Нэһилиэктэр.

19. Оройуон сиригэр өйдөбүннүк миэстэлэр, кэрэ-бэлиэ сир-дэр.
20. Оройуонна, республикаҕа киэнник биллэр, аатырар чулуу дьоннорбут.
21. Оройуонна араас норуоттар бэрэстэбиитэллэрин биир сомоҕо иллээх олохторо.
22. Оройуон кыһыл көмүс тутааҕа, инники кэскилэ – Индигир өрүс.
23. Оройуоммут сирэ, үүнээйитэ, ото-маһа, хамсыыр харамайа. Кинилэри харыстааһын, көмүскээһин, сайыннарыы – ытык иэс.
24. Абый оройуонун ийэлэрэ.
25. Эдэр ыччат – оройуон инники кэскилэ, эрэлэ.
26. Абый оройуона ыаллыы олорор оройуоннары кытта сибээһэ.
27. Абый талааннаахтара.
28. Абый эмчиттэрэ.
29. Саха, эбээн, юкагир фольклордара.
30. Абый үлэһит дьонноро, династиялара.
31. Юкагир, эбээн, саха норуотун сүбэлэрэ.
32. Биһиги оройуоммутугар үүнэр эмтээх оттор, сибэккилэр, мастар. Кинилэри туһаныы.
33. Олохтоохтор сынныаланнарын тэрийиы.
34. Ырыаһыт, олонхоһут кырдыаҕастар.
35. Олохтоох суруйааччыларбыт, поэттарбыт, суруналыыстар-быт, мелодистарбыт.
36. Археологической хаһыылар матырыяааллара.
37. Өлбүттэри үйэтитиы.
38. Мин төрөөбүт, олорор нэһилиэгим, сэлиэннэм.
39. Иитиллибит оройуонум.
40. Рынок экономикатын сайыннарыы – барыбыт сорукупт.
41. Дружина – оройуоммут урукку киинэ.
42. Оройуоммут, нэһилиэктэр ааттара.
43. Олохтоохтор күнү-дьылы билгэлээһиннэрэ.
44. Ыраас салгын, уу – биһиги баайбыт.
45. Нэһилиэккэ үөскүүр хамсыыр харамай.
46. Нэһилиэккэ баар көтөрдөр, кыыллар.

47. Нэһилиэк ытык кырдыаҕастара.
48. Норуот чулуу эмчитэ, улуу ойуун, кэрэ киһи Чирков К.И.
49. Нэһилиэк сылгыта, ынаҕа, табата.
50. Нэһилиэккэ баар техника араас маркалара.
51. Сайын, кыһын бултааһын. Булт, балык арааһа.
52. Нэһилиэккэ кэтэх хаһаайыстыба сайдыыта. Фермердэр.
53. Экология туруга. Бөһүөлэк кирэ-хаҕа, сайылыктар, фермалар туруктара.
54. Нэһилиэккэ үлэлиир тэрилтэлэр.
55. Нэһилиэк сайдар кэскилэ.
56. Харыстанар сирдэр: заповедниктар, заказниктар.
57. Обуруот аһын, үүнээйилэри үүннэри.
58. Оройуонна хаһаайыстыба ханнык санҕа салааларын сайын-нарыахха сөбүй?
59. Физкультура уонна спорт сайдыыта.

III САЛАА

КЫЛААС ТАҕЫНАН ААБЫЛЛАР АЙЫМНЬЫЛАР

1. Дохунаев В.Н., Чикачев А.Г., Горохов С.Н. «За дальними шиверами». Якутск. 1988 г.
2. Зверев И. «Сүрэх алаһата». Сунтаар. 1992 с.
3. Ильяхов П.Н. «Буруйа суох буруйдаммыттар». Якутск. 1994 с.
4. Ильяхов П.Н. «Улуу ойуун олобуттан» Якутск. 1993 с.
5. Никулин К. (Майыарыскай) «Кэпсээннэр». Дьокуускай. 1989 с.
6. Решетникова А.П. «Абый улуу кырдыаҕаһа уонна да атыттар». Якутск. 1993 с.
7. Слепцов Н.В.-Абыйчанин «Индибиргэ». Якутск. 1960 с.
8. Слепцов Н.В.-Абыйчанин «Таптал чарана». Якутск. 1976 с.
9. Слепцов Н.В.-Абыйчанин «Хотугу кэпсээннэр». Якутск. 1968 с.
10. Слепцов Н.В.-Абыйчанин «Хотугу муора хоннобор». Якутск. 1965 с.
11. Слепцов Н.В.-Абыйчанин «Чучунаа уонна Суланһа». Якутск. 1992 с.

12. Сметанин Т., Стручков Я.В. «Мэхээлэчээн булчут кэпсээннэрэ». Якутск. 1961-1986 сс.

13. Стручков Я.В. (Оҕолорго анаммыт олох «Мэхээлэчээн булчут» диэн кинигэтэ Кустукка ыалдьыттааһына) «Эдэр коммунист» хаһыат, 1988 с. Муус устар 24 күнэ.

14. Стручков Я.В. «Мэхээлэчээн булчут туундараба сырыыллара». Якутск. 1990 с.

15. Хотугуурап К.Н., Кондратьев А. «Оҕону сизэргэ-туомна уһуйуу». Якутск. 1992 с.

16. Чуукаар П. «Мэхээлэчээн булчут дойдутугар». (Саха АССР үтүөлээх учуутала Яков Викторович Стручковтуун көрсүһүү) «Эдэр коммунист» хаһыат 1987 с. Балаҕан ыйын 9 күнэ.

17. Олохтоох поэттар:

Дохунаев Г.А.

Дохунаев Е.В.

Зверев С. уо.д.а.

Никулин К.Н.-Хотуугурап

Никулин С.К.

Новиков К.Т.,

Слепцов И.И.- Уйаандьын

Слепцов М.М.

Слепцов Н.В.-Абыйчанин

Слепцов Н.С.-Радист

Стручков Я.В.

Стручкова М.Н.

Тимофеев Н.Д.

Хабарова Х.Н.

Черепанов К.П.

Чирков И. И.

Чирков М.Е.

Чиркова А.А.

Яковлева М.И.

Научно-популярное издание
Неустров Петр Петрович
Прошлое и настоящее.
История Абыйского района для 4-11 классов
Методическое пособие для учителей
На якутском языке

Корректор Н.И.Карпов
Компьютерная верстка А.С.Зарвняевой

Подписано в печать 13.11.2013. Формат 60x84 1/16.
Печать офсетная. Усл. печ.л. 3,25
Тираж 30 экз. Заказ №21

АУ РС(Я) "РГ "Хотугу кыым" Абыйского улуса
678890, РС(Я) Абыйский улус п.Белая Гора,
пер. Дизельный, 12/2, тел.: 8(411)59-21-323

